ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Θέμα διατριβής

ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ ΦΙΛΑΘΛΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ

Μπακάλη Αγγελική-Σοφία
(Α.Μ 20507)

Διπλωματική εργασία που κατατίθεται ως μέρος των απαιτήσεων του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία

Επιβλέπων Καθηγητής:
Τσίρμπας Ιωάννης

ΑΘΗΝΑ, 2022

ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ ΦΙΛΑΘΛΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ

Τριμελής επιτροπή:

Τσίρμπας Ιωάννης (Επιβλέπων)

Παναγιωτόπουλος Παναγής

Θεοδωρίδης Γεώργιος

Φοιτήτρια: Μπακάλη Αγγελική- Σοφία (Α.Μ. 20507)

Αθήνα 2022

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία διερευνάται η Πολιτικοποίηση σε σχέση με τους Συνδέσμους Φιλάθλων, και συγκεκριμένα η περίπτωση του Παναθηναϊκού. Η ομάδα αυτή έχει μακρόβια πορεία στο χώρο του αθλητισμού και στους Συνδέσμους Φιλάθλων, και, επιπλέον, αποτελεί και κεντρική έννοια στην ίδρυση του Παναθηναϊκού Κινήματος (2012), ενός κόμματος «με αφετηρία τον ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ, που στηρίζεται στις τάξεις των φιλάθλων του, αλλά στοχεύει ν' αγκαλιάσει ολόκληρη την κοινωνία». Τα παραπάνω αποκτούν μεγαλύτερη ενδιαφέρον αν αναλογιστούμε τη σημασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης στη διαμόρφωση της πολιτικής κουλτούρας κάθε τόπου, και αντίστροφα. Επιπλέον, το πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας, όπως έχει διαμορφωθεί Μεταπολιτευτικά, αλλά και κατά τη διάρκεια της Κρίσης, δρα καταλυτικά στον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες, και συνεπώς οι οπαδοί αθλητικών ομάδων, εμπλέκονται στην πολιτική ζωή, δημιουργώντας πρόσφορο έδαφος έρευνας για κάθε μελετητή.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτικοποίηση, Σύνδεσμοι Φιλάθλων, Παναθηναϊκός, ΠΑΝΚΙ

«Όπως όλη η ζωή έτσι κι η έρευνα είναι σαν ένα ταξίδι. […] Μπαίνεις σε μια βάρκα, έχεις κάποιο στόχο τι θα κάνεις. Εκεί σου χρειάζονται εργαλεία κατάλληλα, σου χρειάζονται γνώσεις για να μπορέσεις να τα βγάλεις πέρα και εξαρτάται, βέβαια, και από τον καιρό –αν σου έρθει κανένα μελτέμι ή όχι.»

Τασούλα Βερβενιώτη

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Σε όλη τη διάρκεια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ερευνητικών ενδιαφερόντων μου έπαιξε το διδακτικό προσωπικό του Τμήματος, που δεν έπαψε να προσφέρει ερεθίσματα για σκέψη και αναζήτηση. Η συγκεκριμένη μελέτη δε θα είχε γίνει πραγματικότητα αν δεν είχα την καθοδήγηση και την επιστημονική υποστήριξη του επιβλέποντα καθηγητή, του κυρίου Ιωάννη Τσίρμπα, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους που ανήκουν στον κόσμο του Παναθηναϊκού, οι οποίοι με εμπιστεύτηκαν και μου μίλησαν για όλα αυτά που τόσο αγαπούν. Παρά τις όποιες επιφυλάξεις, οι οπαδοί της πράσινης κερκίδας στάθηκαν ιδιαίτερα βοηθητικοί με τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους, επιτρέποντάς μου να αντιληφθώ γιατί *«Δεν σταματούν ούτε λεπτό/ πιο δυνατά να τραγουδούν/ για τον Παναθηναϊκό».*

Κλείνοντας, η εκπόνηση της παρούσας εργασίας δε θα μπορούσε να είχε πραγματοποιηθεί χωρίς τη βοήθεια ορισμένων ανθρώπων, οι οποίοι συνέδραμαν ανιδιοτελώς και με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον πατέρα μου, Θεόδωρο, και την αδερφή μου, Κατερίνα, για τη στήριξή τους. Επιπλέον, η βοήθεια των φίλων μου υπήρξε καθοριστική καθ' όλη τη διάρκεια του ΠΜΣ αλλά και κατά την περίοδο διεξαγωγής της συγκεκριμένης ερευνητικής προσπάθειας. Ευχαριστώ την Ιλένα, την Πένυ, τον Διονύση, την Πηνελόπη, τους συμφοιτητές μου, Γιώργο, Κώστα και Παναγιώτη, αλλά και τους «Συνεργάτες» μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή....1

1 Κοινωνιολογία του Αθλητισμού: Από τη Βία και τον Χουλιγκανισμό στα Ζητήματα Ταυτότητας....4

2 Αθλητισμός, Σύνδεσμοι Φιλάθλων, Πολιτικοποίηση και Ζητήματα Πολιτικής Δράσης 12

2.1 Πολιτική Συμπεριφορά και Πολιτική Κοινωνικοποίηση....15

2.2 Πολιτική Κουλτούρα, Υποκουλτούρα και Αντικουλτούρα....18

3 Η Ελληνική Περίπτωση....23

4 Παναθηναϊκός: Η ομάδα, οι Σύνδεσμοι Φιλάθλων και το Παναθηναϊκό Κίνημα (ΠΑΝ.ΚΙ.)....28

5 Ερευνητικός Σχεδιασμός....36

5.1 Μεθοδολογία....38

6 «Δεν υπάρχει Θύρα 13 χωρίς τον Παναθηναϊκό, και δεν υπάρχει Παναθηναϊκός χωρίς τη Θύρα 13»....42

6.1 Σύνδεσμοι Φιλάθλων και Κοινωνία....50

6.2 Οι ενδογηπεδικοί πολιτικοί δρώντες του οπαδικού κινήματος....58

6.3 Η εξω-γηπεδική πολιτική δράση των οργανωμένων οπαδών....67

6.4 Παναθηναϊκό Κίνημα....70

7 Συζήτηση....78

Επίλογος....81

Βιβλιογραφία....84

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ....97

1ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ....97

2ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ....98

3ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ....99

4ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....102

Εισαγωγή

Το 2009, ο τότε Υπουργός Προστασίας του Πολίτη, Μιχάλης Χρυσοχοΐδης, σε ερώτηση σχετική με την πολιτική που θα υιοθετηθεί όσον αφορά τις διαδηλώσεις, αναφέρει: *«Οι χούλιγκαν και οι βάρβαροι δεν είναι ανεκτοί σε αυτή τη χώρα. […] Χάνουμε χιλιάδες θέσεις εργασίας από φτωχούς συμπολίτες μας για να επιχειρούν κάποιοι ελάχιστοι χούλιγκαν και βάρβαροι, οι οποίοι ευθύνονται και για τη βία στα γήπεδα»* (Χρυσοχοΐδης, 2009). Ενδεχομένως, η δήλωση αυτή δεν προκαλεί αίσθηση με μια πρώτη ματιά δεδομένης της επικρατούσας αντίληψης περί οπαδισμού, χούλιγκαν και ξεσπασμάτων βίαιων επεισοδίων. Ωστόσο, με μια πιο διεισδυτική ματιά, μπορούμε κάλλιστα να αντιληφθούμε την *«πολιτικοποίηση της ασφάλειας»* (Buzan et al., 1998), η οποία παίρνει σάρκα και οστά στη συμμετοχή των οργανωμένων οπαδών σε πολιτικές διαμαρτυρίες.

Το ποδόσφαιρο έχει πολλάκις υποστηριχθεί πως υπερβαίνει την πολιτική, ενώ είναι στενά συνδεδεμένο με τις θεμελιώδεις σχέσεις της ισχύος και του ελέγχου (Garland et al., 2000: 3). Αν, ωστόσο, δεχθούμε την διατύπωση του Αστρινάκη (1988), σύμφωνα με τον οποίο οι χούλιγκανς είναι *«αποτέλεσμα των κοινωνικών συγκρούσεων των σύγχρονων κοινωνιών και φορείς αντίστασης και καινοτομίας»,* μπορούμε να υποθέσουμε σε πρώτη φάση πως πέρα από φορέας κοινωνικής αλλαγής οι σύνδεσμοι φιλάθλων, που συχνά συγχέονται με τους χούλιγκανς, μπορεί να αποτελέσουν και φορείς πολιτικής κοινωνικοποίησης.

Παρά ταύτα, στην ελληνική περίπτωση, πέραν των οπαδικών ιδιομορφιών παρουσιάζεται και μία σειρά άλλων ιδιαίτερων πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών παραγόντων που καθιστούν τη συζήτηση πολύπλοκη. Ο Δερτιλής (2018: 769-772), για παράδειγμα, αναφερόμενος στις τελευταίες δεκαετίες της ελληνικής σύγχρονης ιστορίας, κάνει λόγο για *«εμφυλιοπολεμική κουλτούρα»,* η οποία αναπαράγει το διχαστικό κλίμα που επικρατεί στην Ελλάδα από τις αρχές του 20ου αιώνα.

Η παρούσα ερευνητική προσπάθεια, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Διπλωματικής Εργασίας για το ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία (Τμήμα ΠΕΔΔ, ΕΚΠΑ) στοχεύει στη μελέτη φαινομένων που διατρέχουν ένα ευρύ φάσμα της δημόσιας ζωής: της πολιτικοποίησης και των συνδέσμων φιλάθλων αθλητικών

ομάδων, συνδυαστικά. Παρά την ευρεία βιβλιογραφία πάνω σε ζητήματα αθλητισμού, προσφάτως αναφερόμενα και στην ελληνική περίπτωση, δεν έχει καταγραφεί έως τώρα κάποια εκτενής μελέτη των αντιλήψεων των ίδιων των οπαδών, προκειμένου να μπορέσουμε να προσδώσουμε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σε αυτό το σώμα πολιτών, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται και στην ανομοιόμορφη φύση του.

Μάλιστα, η κατανάλωση του αθλητισμού ως πολιτισμικού προϊόντος, στην ελληνική περίπτωση, τα τελευταία χρόνια, φαίνεται να αποκαλύπτει μια σειρά ενδιαφέροντων ευρημάτων, όπως το χάσμα μεταξύ των φύλων (οι άνδρες οπαδοί είναι περισσότεροι αριθμητικά σε σχέση με τις γυναίκες), η σημασία των γονιών (και ιδιαίτερα των ανδρών) ως φορέων κοινωνικοποίησης στους κόλπους του αθλητισμού, ο μεγάλος αριθμός ελληνικών ομάδων που καταγράφηκε από συμμετέχοντες σε έρευνα στην ερώτηση σε σχέση με το ποια είναι η «αγαπημένη ομάδα», γεγονός που αναδεικνύει την ποικιλία στο ψηφιδωτό των αθλητικών συλλόγων (Theodorakis & Wann, 2008).

Όπως καθίσταται σαφές και από τον ίδιο τον τίτλο της εργασίας *(«Πολιτικοποίηση και Σύνδεσμοι Φιλάθλων Αθλητικών Ομάδων: Η περίπτωση του Παναθηναϊκού»)*, στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται ο Παναθηναϊκός Αθλητικός Όμιλος. Η επιλογή της συγκεκριμένης ομάδας, όπως θα αναδειχθεί και παρακάτω, έγινε λόγω αρκετών παραγόντων. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως η ομάδα έχει ενεργή δραστηριότητα ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (συγκεκριμένα ιδρύθηκε το 1908), γεγονός που επιτρέπει στον εκάστοτε μελετητή να διακρίνει την παρουσία της ομάδας σε διάφορες φάσεις της δημόσιας ζωής, ενώ, παράλληλα, αποτελεί και το συνδετικό κρίκο με μία καθαρά πολιτική προσπάθεια, την ίδρυση ενός κόμματος, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Η γέννηση του Παναθηναϊκού Κινήματος (ΠΑΝΚΙ) και η επιλογή των μελών του να συμμετάσχουν στις εθνικές εκλογές του 2012, κατά τη γνώμη της γράφουσας, θεωρείται ενδεικτική, όχι όμως εξαντλητική της ενδεχόμενης σύνδεσης πολιτικής και συνδέσμων φιλάθλων. Συνεπώς, η κατανόηση των πολλαπλών πτυχών αυτού του φαινομένου αποτελεί έναν από τους βασικότερους στόχους του παρόντος ερευνητικού πονήματος.

Ως εκ τούτου, για την πιο σφαιρική κατανόηση του θέματος, μετά από μια συνοπτική βιβλιογραφική επισκόπηση γύρω από την Κοινωνιολογία του Αθλητισμού

(Κεφάλαιο 1), η συζήτηση μεταφέρεται σε ζητήματα που αφορούν την πολιτική και τον αθλητισμό, όπως είναι η κατασκευή ταυτοτήτων, τόσο εκ μέρους του κράτους και των θεσμικών παραγόντων, όσο και εκ μέρους των Συνδέσμων Φιλάθλων (Κεφάλαιο 2). Παράλληλα, δεδομένου του ότι η πολιτική συμπεριφορά, είναι πολυσημικός όρος, γίνεται μια προσπάθεια να συμπεριληφθούν και άλλες έννοιες όπως η πολιτική κοινωνικοποίηση και η πολιτική κουλτούρα, τα κοινωνικά κινήματα, η υποκουλτούρα και η αντικουλτούρα.

Στη συνέχεια, σκιαγραφείται το ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής περίπτωσης (Κεφάλαιο 3), στη μελέτη του οποίου συναντάμε τόσο την Κοινωνία των Πολιτών, όσο και ζητήματα όπως η Κρίση, η οποία φαίνεται πως δρα καταλυτικά στα προαναφερθέντα πεδία. Σημειώνεται ότι η Κρίση, δεν αφορά αποκλειστικά την οικονομική κατάσταση που προέκυψε από την κατάρρευση της Lehman Brothers και έχρηζε επιτακτικής οικονομικής διαχείρισης (Pagoulatos & Triantopoulos, 2009). Πολύ περισσότερο συνδέεται με την ανάδειξη του «*ελλείμματος λογοδοσίας»* και του *«ελλείμματος αξιοπιστίας»* των κρατών, εγείροντας παράλληλα το ερώτημα του αν έπειται κρίση της Δημοκρατίας (Παναγιωταρέα, 2017: 103).

Ο Παναθηναϊκός, ως προς την ομάδα, τους Συνδέσμους Φιλάθλων αλλά και τις έκδηλες τάσεις πολιτικοποίησης των οπαδών του, εντός και εκτός γηπεδικού χώρου είναι το επόμενο αντικείμενο με το οποίο καταπιάνεται η εργασία (Κεφάλαιο 4). Και αυτό, διότι πρέπει, προτού προβούμε σε μεθοδολογικά ζητήματα και διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων (Κεφάλαιο 5), να κατανοήσουμε το πλαίσιο γύρω από το οποίο οικοδομήθηκε η συλλογική ταυτότητα των οπαδών, αλλά και να δούμε γεγονότα- ορόσημα, στα οποία οι οργανωμένοι φίλαθλοι κλήθηκαν να αντιδράσουν. Στο Κεφάλαιο 6 παρουσιάζεται η ανάλυση των συλλεχθέντων δεδομένων, ενώ ακολούθως παρουσιάζεται μια Συζήτηση των ευρημάτων (Κεφάλαιο 7).

1 Κοινωνιολογία του Αθλητισμού: Από τη Βία και τον Χουλιγκανισμό στα Ζητήματα Ταυτότητας

Ο αθλητισμός ως δραστηριότητα αλλά και ως ερέθισμα για την κοινωνική και πολιτική έρευνα έχει απασχολήσει πληθώρα επιστημόνων. Η μελέτη του δεν εξαντλείται στον τρόπο διάρθρωσης του εσωτερικού μιας ομάδας ή της θεσμικής του διάστασης, αλλά, πολύ περισσότερο, επεκτείνεται σε ζητήματα που αφορούν την εξέλιξή του ως θέαμα, τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των παραγόντων του αθλήματος, τους οπαδούς των αγώνων αλλά και τη διαμόρφωση ταυτοτήτων με κοινό σημείο αναφοράς την εκάστοτε ομάδα. Ως εκ τούτου, δεν προκαλεί εντύπωση η σύνδεση του αθλητισμού με την έρευνα ζητημάτων όπως η βία, ο χουλιγκανισμός, η οικονομία και οι θεσμοί, η κατασκευή ταυτοτήτων.

Η εξέλιξη της κοινωνιολογίας του αθλητισμού[1], θα μπορούσε σχηματικά να αποδοθεί με τα κυρίαρχα ρεύματα σκέψης να διαδέχονται το ένα το άλλο ως εξής: δομολειτουργισμός, θεωρία του σχηματισμού, ερμηνευτική σχολή, νεομαρξιστικές και φεμινιστικές προσεγγίσεις, μεσοθεωρία του Bourdieu, μεταστρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις που επηρεάζονται από τις διδασκαλίες των Foucault, Baudrillard και Derrida (Ζαϊμάκης, 2015).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, επικρατούσα ήταν η *«θεωρία της αργόσχολης τάξης»* του Thornstein Vebler, κατά την οποία η αργόσχολη τάξη είτε σπαταλάει το χρόνο της *(επιδεικτική σχόλη, conspicuous leisure)*, είτε σπαταλάει σε αγαθά υπερβαίνοντας την αντικειμενική τους αξία *(επιδεικτική κατανάλωση, conspicuous consumption)*, τάση η οποία σαφώς επηρεάζει τις υπόλοιπες τάξεις (Ritzer, 2012: 92-93). Στο πλαίσιο αυτής της σπατάλης χρόνου από πλευράς της αργόσχολης τάξης συναντάμε και την ενασχόληση με τις αθλητικές δραστηριότητες της χαμηλότερης κοινωνικής τάξης.

[1] Για μια κατατοπιστική επισκόπηση του ζητήματος βλ. Ζαϊμάκης, Γ. (2015). Θεωρητικά ρεύματα και προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία του αθλητισμού. Στο Γ. Ζαϊμάκης, & Ε. Φουρναράκη, *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σσ. 89-130). Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Η πορεία του κλάδου, από τις πρώτες εργασίες πάνω στον αθλητισμό έως την θεσμοθέτησή του ως επιστημονικό πεδίο και την καθιέρωσή του ως πρωτοποριακό κλάδο συνδέεται κατά τον Dunning (2004: 2-3), με πέντε παράγοντες: (1) την αντίληψη, μεταξύ των πανεπιστημιακών της φυσικής αγωγής, ότι τα αθλήματα είναι κοινωνικές πρακτικές, επηρεασμένες από ιστορικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, (2) τη συνειδητοποίηση ορισμένων κοινωνιολόγων (ενδ. T. Adorno, N. Elias, C.H. Page, G. P. Stone) ότι ο αθλητισμός, ως κοινωνική πρακτική, επηρεάζει την κοινωνική συμβίωση, γεγονός που συνεπικουρεί στη μελέτη της κοινωνικής ζωής εν γένει, (3) την επέκταση των ακαδημαϊκών πεδίων γνώσης που χρονολογείται τη δεκαετία του 1960 και του συνεπακόλουθου ανταγωνισμού στους κύκλους των πανεπιστημιακών, (4) την στροφή στην κριτική κοινωνιολογία, η οποία ήρθε ως απόρροια της *«επανάστασης της ανεκτικότητας»,* και (5) την ψυχροπολεμική διάκριση μεταξύ καπιταλιστικού και σοσιαλιστικού κόσμου, η οποία καθόρισε σε κάποιο βαθμό και τη συζήτηση που αφορούσε τη σχέση αθλητισμού και πολιτικής.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται απαραίτητη μια παρέκβαση για να αναφερθούμε στα παραδείγματα που ασκούν ιδιαίτερη επιρροή στις μελέτες του 21^{ου} αιώνα, τα οποία είναι αυτό του Bourdieu και εκείνο που δέχεται φουκωικές επιδράσεις. Ειδικότερα, η θεωρία του Bourdieu (1988; 1991; 1998; 1999), εξετάζει την ταξική διάσταση των αθλητικών δραστηριοτήτων, επισημαίνοντας, παράλληλα, πως αυτές αναπαράγουν ταυτότητες, διακρίσεις και διαφορές σε πολιτισμικό και κοινωνικό επίπεδο, οι οποίες προωθούν και την υιοθέτηση *«ταξικών habitus»*.

Το *habitus,* που μπορεί να παρομοιαστεί με την αριστοτελική έννοια *ἕξις,* σηματοδοτεί έναν τρόπο ζωής, ένα σύνολο αντιλήψεων και μοτίβων συμπεριφοράς, ενώ, πρόκειται για αυτό που λειτουργεί και ως ρυθμιστικός μηχανισμός στο πλαίσιο της *«λογικής της πρακτικής»* (Hargreaves, 2014: 12). Καθίσταται, έτσι, σαφές πως μέσω της διαδικασίας αυτής, η οποία μετατρέπει τα διδάγματα της ιστορίας σε κάποιο είδος *«δεύτερης φύσης»* (Buchanan, 2018), εμπεδώνονται ορισμένες διχοτομήσεις όπως αυτή που αφορά τα σπορ των λαϊκών στρωμάτων (πχ. πάλη) και των σπορ των ελίτ (πχ. γκόλφ). Στην πρώτη περίπτωση, τα αθλήματα που διαδίδονται μεταξύ των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων ενσωματώνουν πρότυπα που δεν γίνονται αποδεκτά από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα: σωματική επαφή και ανταγωνισμός, βιαιότητα, πειθάρχηση και υπακοή· στην δεύτερη περίπτωση, η άσκηση συνδέεται στενότερα με

την εκπαίδευση και το ανεπτυγμένο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο (Ζαϊμάκης, 2015: 116).

Η φουκωική διάσταση μπορεί, εν ολίγοις, να συνοψιστεί στη θέαση των αθλημάτων ως εργαλείο *βιοπολιτικής*. Το «*αθλητικοποιημένο σώμα»,* επί της ουσίας, ενσαρκώνει ένα σύνολο τεχνικών και μεθόδων που προωθεί το κοινωνικά αποδεκτό σώμα, χαράσσοντας τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ *κανονικού* και *μη κανονικού.* Η θεσμοποίηση του αθλητισμού, από μια φουκωική προσέγγιση, συνιστά και τη διάρθρωση σχέσεων εξουσίας, μεταξύ των σωμάτων που συμμετέχουν, παρακολουθούν ή/και παράγουν τα σπορ, ενώ, ταυτόχρονα, φαίνεται πως ακριβώς αυτή η διαδικασία δημιουργεί και το σχήμα προώθησης- αντίστασης στις παραγόμενες σχέσεις εξουσίας (Markula-Denison & Pringle, 2016: 214-215).

Βία και Χουλιγκανισμός

Διατρέχοντας τη βιβλιογραφία που αφορά τον αθλητισμό πολύ συχνά συναντάται η σύνδεση μεταξύ των αθλημάτων, και ιδιαίτερα του ποδοσφαίρου, με το χουλιγκανισμό και τη βία, εν γένει. Παράλληλα, ταύτιση εντοπίζεται και μεταξύ του ποδοσφαίρου και της εργατικής τάξης, η οποία κατά τους Dunning et al. (1982), συμβαίνει εξαιτίας: (1) της εργατικής ρουτίνας που χρήζει ενθουσιασμού, (2) των συναισθημάτων αντιπαλότητας και αλληλεγγύης που καλλιεργούνται από την ίδια την ομάδα, (3) της τοπικότητας που αντανακλά κάθε ομάδα ανά βιομηχανική περιοχή στις εργατικές τάξεις.

Σε σχέση, μάλιστα, με ό,τι αφορά τον χουλιγκανισμό, ο Trivizas (1980), μελετώντας τις καταγεγραμμένες παραβάσεις που συνδέονταν με την οπαδική βία σε ποδοσφαιρικούς αγώνες, κατέληξε στο συμπέρασμα πως η πλειονότητα των παραβατών ήταν ενήλικοι άνδρες, οι οποίοι εργάζονταν σε χειρονακτικά επαγγέλματα και άνηκαν στην εργατική τάξη. Σε πιο πρόσφατες μελέτες του φαινομένου υποστηρίζεται πως οι χούλιγκαν μοιράζονται διάφορα κοινά με «συμμορίες», ενώ η βία που ασκείται πυροδοτείται από τις επιδόσεις της ομάδας και τον αντίκτυπό τους στην ψυχολογία των ίδιων (Priks, 2010).

Κατά ορισμένους ακαδημαϊκούς, ωστόσο, ο *«ποδοσφαιρικός χουλιγκανισμός»,* ως έννοια, τείνει να μη λειτουργεί προωθητικά ως προς τη μελέτη του φαινομένου, κι

αυτό διότι, όπως επισημαίνει ο Pearson (1998: 6), πρόκειται για μία *«αδιάκριτη ομαδοποίηση συχνά άσχετων πράξεων και παραγόντων κάτω από έναν αβέβαιο γενικό όρο»,* ο οποίος μάλιστα τον καταδικάζει σε μία ιδιαίτερα μπερδεμένη νοηματοδότηση.

Αξίζει να σημειωθεί πως μελετώντας τον χουλιγκανισμό ως φαινόμενο, είναι πιθανό, εναλλακτικά, να το δούμε να αναφέρεται και ως η *«αγγλική ασθένεια» ("english disease"),* και αυτό κυρίως λόγω της ιδιομορφίας που συνάντησε το φαινόμενο αυτό στη βρετανική περίπτωση αλλά και στις προεκτάσεις που έλαβε εντός της αγγλικής κοινωνίας (Dunning et al., 2004).

Αποκορύφωμα της ανησυχητικής κατάστασης για τα βρετανικά δεδομένα υπήρξε η *Τραγωδία του Χέιζελ (Heysel Stadium disaster)*[2], η οποία οδήγησε στον αποκλεισμό των αγγλικών ομάδων από τα ευρωπαϊκά πρωταθλήματα[3]. Εξίσου τραγική υπήρξε και η κατάληξη ενός αγώνα στο Χίλσμπορο το 1989, όπου ποδοπατήθηκαν μέχρι θανάτου 96 θεατές[4]. Συνοψίζοντας την κατάσταση που βρισκόταν το βρετανικό ποδόσφαιρο τη δεκαετία του 1980[5], ο Williams (2013: 63), σημειώνει πως πρόκειται για *«ένα άθλημα που μαστιζόταν από τα προβλήματα που προκαλούσε η συμπεριφορά των θεατών, οι κακές εγκαταστάσεις και η αδυναμία ορθής διαχείρισης του πλήθους».*

Η παρέκβαση στα προαναφερθέντα συμβάντα σχετίζεται και με το γεγονός πως αυτά αποτέλεσαν, όπως θα ήταν αναμενόμενο, και ένα μεγάλο μέρος της μιντιακής

[2] Πρόκειται για τα συμβάντα της 29ης Μαΐου του 1985, κατά τη διάρκεια του τελικού για το Ευρωπαϊκό Κύπελλο, μεταξύ Λίβερπουλ και Γιουβέντους, στις Βρυξέλλες. Ο απολογισμός των νεκρών ανέρχεται σε 39 οπαδούς. Για μια δημοσιογραφική καταγραφή των γεγονότων βλ. https://www.theguardian.com/football/2005/apr/03/newsstory.sport14

[3] Ο αποκλεισμός των ομάδων υπήρξε αίτημα της πρωθυπουργού του Ηνωμένου Βασιλείου, Μάργκαρετ Θάτσερ (McKie, 1985), προτού ακόμα η ίδια η UEFA λάβει την απόφαση. Προσφάτως δημοσιοποιημένα έγγραφα υποδεικνύουν πως οι συζητήσεις μεταξύ των αξιωματούχων της κυβέρνησης και των ποδοσφαιρικών κύκλων υπήρξαν καταλυτικές στην απόφαση του αποκλεισμού (ITV, 2014).

[4] Για την κλιμάκωση των συμβάντων που είχαν ως αποτέλεσμα την τραγωδία του Χίλσμπορο βλ. https://www.youtube.com/watch?v=MNS26Oj9B4o. Για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη περί «πολιτισμικού τραύματος» βλ. Hughson, J., & Spaaij, R. (2011). 'You are always on our mind': The Hillsborough tragedy as cultural trauma. Acta Sociologica, 54(3), 283–295. https://doi.org/10.1177/0001699311412623

[5] Για το ζήτημα της ποδοσφαιρικής βίας κατά τη δεκαετία του 1980 στην Αγγλία βλ. Gibbons, T., Dixon, K. and Braye, S. (2008) "The way it was': an account of soccerviolence in the 1980s', Soccer & Society, 9 (1), pp.28-41

συζήτησης περί οπαδισμού και βίας[6]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η παραγωγή *«μύθων»* αμέσως μετά την τραγωδία του Χίλσμπορο, εκ μέρους της αστυνομίας και των ΜΜΕ, τους οποίους αποδομεί σχεδόν τρεις δεκαετίες αργότερα ο Turner (2016). Κοινός παρανομαστής αυτών των πέντε μύθων είναι οι οπαδοί, οι οποίοι εν ολίγοις, καθυστέρησαν να προσέλθουν και δεν είχαν εισιτήρια, βρίσκονταν υπό την επήρεια αλκοόλ, πίεσαν για έξοδο, ήταν χούλιγκανς, υπήρξαν ασεβείς με τα πτώματα (Turner, 2016).

Τούτων λεχθέντων, γίνεται ευκρινής η καλλιέργεια *«ηθικού πανικού» (moral panic)* από τα μέσα ενημέρωσης. Σημειώνεται πως ο όρος αυτός εισήχθη από τον Stanley Cohen (1973), και αφορά στην ξαφνική εκδήλωση μιας ευρύτερης ανησυχίας σε σχέση με κάποιο ζήτημα, ανησυχία την οποία τα ΜΜΕ φαίνεται να ενισχύουν μέσω του τρόπου που προβάλουν τα γεγονότα (McQuail, 2003: 566). Στο πλαίσιο της ανάδυσης του ηθικού πανικού, ο *«εχθρός»* αναγνωρίζεται, και αφού νοηματοδοτηθεί ανάλογα (είτε θετικά είτε αρνητικά), απλοποιείται ως απειλή, έπειτα απεικονίζεται από τα ΜΜΕ με τρόπο εύληπτο (αλλοίωση του προβλήματος, πρόβλεψη επανάληψης, συμβολοποίηση), χτίζοντας σταδιακά το κοινό ενδιαφέρον και τη μαζική ανησυχία, η οποία και, εν τέλει, επιβάλλει τη λήψη μέτρων (Franklin et al., 2005: 152-153).

Χουλς (hools), Ούλτρας (Ultras). Roligans και «Πραγματικοί Οπαδοί»

Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου, η παγκοσμιοποίηση και η επακόλουθη εμπορευματοποίηση του αθλητισμού, όπως είναι φυσικό, έφερε στο προσκήνιο εξελίξεις που αφορούν τους θεατές ή *«καταναλωτές».* Παράλληλα, η είσοδος οικονομικών κεφαλαίων από χορηγούς, ΜΜΕ και άλλους παράγοντες, ιδιαιτέρως στο άθλημα του ποδοσφαίρου, αφ' ενός έπλασε τις κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις και αφ' ετέρου ανέδειξε νέους τρόπους πολιτισμικής κωδικοποίησης (Williams, 2013: 75).

Προσπαθώντας να οριοθετήσουμε τη συζήτηση, κρίνεται απαραίτητη, η εννοιολογική αποσαφήνιση ορισμένων όρων. Εκκινώντας, αναφορικά με τους *χουλς*

[6] Σε ότι αφορά την πολιτειακή διαχείριση τέτοιου είδους συμβάντων, αξίζει να σημειωθεί πως το 1990 δημοσιεύθηκε η *Έκθεση Taylor*, όπου αναφέρονταν: η κακή κατάσταση των ποδοσφαιρικών γηπέδων, η αντιεπαγγελματική συμπεριφορά της αστυνομίας, η συμπεριφορά των παικτών, ο τρόπος πώλησης αλκοόλ στα γήπεδα αλλά και τα μέσα ενημέρωσης (Dóczi & Tóth, 2009)

(hools), πρέπει να σημειωθεί πως εμφανίζονται αρχικά στη Μεγάλη Βρετανία και συνδέονται με μια σειρά βίαιων επεισοδίων σε βαθμό που χαρακτηρίζονται αντικοινωνικά στοιχεία, ενώ, διακρίνονται από τους *ούλτρας (ultras),* οι οποίοι είναι περισσότερο προσηλωμένοι στην ομάδα τους, παρά στην αδιάκριτη χρήση βίας (Hourcade, 2013: 92-97). Όπως θα διαπιστωθεί και παρακάτω, ο αυτοπροσδιορισμός οπαδών ως *hools* ή *ultras*, δεν αποτελεί εθνικό φαινόμενο, αλλά φαίνεται πως η συγκεκριμένη κουλτούρα θέασης των αθλημάτων, και ιδιαίτερα του ποδοσφαίρου, διαχέεται στο ευρωπαϊκό έδαφος, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1980.

Ο Doidge (2015), επί παραδείγματι, ασχολείται σε βάθος με τη δημιουργία και τη δράση των *UltraS* στην Ιταλία, σε μία ιδιαίτερα γόνιμη πολιτική περίοδο στη χώρα. Η έντονη πολιτικοποίηση των δεκαετιών 1970-1980, αντανακλάται και στον χώρο των οπαδών, στους κόλπους των οποίων βλέπουμε πανό με πολιτικό περιεχόμενο, σημαίες, ρουχισμό ανάλογο με το *«αντάρτικο πόλης»,* αλλά και ονόματα που παραπέμπουν σε αυτό (Doidge, 2015: 148). Η *«κριτική και πολιτική πλευρά»* του ποδοσφαίρου, μάλιστα, θεωρείται ότι εξακολουθεί να υφίσταται (Power, 2011 παρατίθεται στο Williams, 2013: 82).

Σημαντικό, βέβαια, είναι το γεγονός πως παρά τις ιδεολογικές διαφωνίες των οπαδών- μελών των *UltraS,* φαίνεται πως συγκλίνουν σε ορισμένα ζητήματα, όπως οι κοινοί αντίπαλοι (αστυνομία, ΜΜΕ, ποδοσφαιρικοί παράγοντες), οι συγγενείς πρακτικές, η προθυμία να εμπλακούν σε έκνομες και βίαιες ενέργειες, οι κοινές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας κα. (Testa & Armstrong, 2010: 74). Παράλληλα, για άλλους μελετητές οι χούλιγκανς εξυφαίνουν ένα είδος *«κρυφοαμυντικής» ταυτότητας,* στο πλαίσιο της οποίας, σε περιπτώσεις (αν)επίσημου κοινωνικού ελέγχου είτε απαντούν υπεκφεύγοντας (απορρίπτωντας την ταυτότητά τους), είτε απαντούν με επιθετικότητα (Αστρινάκης, 1988).

Αναζητώντας το ποιοι τελικά είναι οι οπαδοί που καλύπτονται κάτω από την ευρεία ομπρέλα των χούλιγκαν, μπορούμε να αντλήσουμε συμπεράσματα από τις πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Spaaij (2006), ο οποίος μελέτησε έξι περιπτώσεις οπαδισμού στην ευρωπαϊκή επικράτεια, ενισχύοντας, παράλληλα, και το επιχείρημα πως πρόκειται για ένα φαινόμενο πέραν των εθνικών πλαισίων και, ανεξαρτήτως της ιδιαίτερης ιστορικής πορείας του αθλητισμού ανά χώρα, ένα *«διεθνές φαινόμενο»,*

όπως το χαρακτηρίζει. Οι έξι κεντρικές υποθέσεις, οι οποίες εντοπίζονται με διαφοροποιήσεις ως προς το ιδιαίτερο περιεχόμενο και την ένταση εκδήλωσης των ενεργειών, που ο ίδιος σημειώνει είναι οι εξής: (1) ο ενθουσιασμός και η ευχάριστη συναισθηματική διέγερση, (2) η κατασκευή ιδιαίτερα σκληρών ταυτοτήτων αρρενωπότητας, (3) οι ταυτίσεις με περιοχές, (4) η ατομική και συλλογική διαχείριση της φήμης, (5) η αλληλεγγύη και η αίσθηση του *ανήκειν*, και, (5) η κυριαρχία και η αυτονομία (Spaaij, 2006).

Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε πως, ανάμεσα στους οπαδούς του ποδοσφαίρου, υπάρχει αισθητή ετερογένεια, ενώ, η κοινή τους αγάπη για το άθλημα και τους συνδέσμους φιλάθλων φαίνεται ότι δημιουργεί έναν ιδιαίτερο χώρο πολιτικής κινητοποίησης αφού οι κοινωνικοί κόσμοι όλων των παραγόντων συνεισφέρουν στη δημιουργία διαφορετικών δικτύων δράσης και διεκδίκησης συμφερόντων (Cleland et al., 2018: 3). Επιπλέον, πέραν των ζητημάτων τοπικού χαρακτήρα (όπως, πχ, η ανάπλαση των γηπέδων και τα ζητήματα ιδιοκτησίας της ομάδας), που κινητοποιούν τους φιλάθλους, πολλές φορές η ένταξη των συνδέσμων σε ευρύτερα δίκτυα σηματοδοτεί την ενασχόλησή τους με την επίλυση *«κοινών κρίσεων»,* όπως η υποστήριξη των προσφύγων, οι πολιτικές κατά των διακρίσεων κα. (Cleland et al., 2018: 163-164).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δημιουργία του Football Support Europe (FSE), μιας ανεξάρτητης, μη κερδοσκοπικής οργάνωσης, της οποίας βασικές διακηρύξεις είναι οι εξής: (1) η αντίθεση σε κάθε μορφή διάκρισης (διακρίσεις που βασίζονται σε εθνοτική καταγωγή, ικανότητα, θρησκεία και πίστη, φύλο, σεξουαλικό προσανατολισμό και ηλικία), (2) η απόρριψη της φυσικής και λεκτικής βίας, (3) η ενδυνάμωση των απλών υποστηρικτών του ποδοσφαίρου, (4) η προαγωγή της θετικής κουλτούρας στο ποδόσφαιρο και στον οπαδισμό (Football Supporters Europe, 2022). Με εξίσου ειρηνικά προτάγματα συστήνονται και οι Δανοί Roligans ή Cooligans, οι οποίοι, ήδη από το 1984, αντιτίθενται στην αγγλική παράδοση του χουλιγκανισμού, δεν φέρουν το στίγμα των οπαδών, καλλιεργούν πρακτικές ενάντια στη βία και υπέρ μιας «καρναβαλικής ατμόσφαιρας» (Andersson & Radmann, 1998: 150).

Το συγκεκριμένο επιχείρημα, αξίζει να σημειωθεί, πως έρχεται σε αντιδιαστολή με τις μαρξιστικές προσεγγίσεις που θέλουν το ποδόσφαιρο να λειτουργεί ως μέσο

πολιτικών και ιδεολογικών διαχωρισμών, με την έννοια πως καταστρέφει το κριτικό πνεύμα και τη διαύγεια επί των πολιτικών ζητημάτων (Brohm & Perelman, 1999: 36)[7]. Παράλληλα, στην ίδια κατεύθυνση σκέψης, ο Gruneau (1983) υποστηρίζει πως η αντίσταση στους χώρους του αθλητισμού ναι μεν λειτουργεί συμβολικά, δεν είναι ικανή, όμως, να άρει τις βαθύτερες ανισότητες, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί στο κοινωνικό και ταξικό πεδίο.

[7] Για την *«κριτική θεωρία του αθλητισμού»* και τις επιρροές που δέχθηκε από το γαλλικό Μάη του ’68 βλ. Φουρναράκη, Ε., 2004, Ένα κείμενο, μια ιστορία: Για το γαλλικό ρεύμα της κριτικής θεωρίας του αθλητισμού, *Σύγχρονα Θέματα,* 85: 34-41.

2 Αθλητισμός, Σύνδεσμοι Φιλάθλων, Πολιτικοποίηση και Ζητήματα Πολιτικής Δράσης

Ο αθλητισμός και η πολιτική μπορούν να αναχθούν και στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής κι αυτό λόγω της εκτεταμένης εμπλοκής των κυβερνήσεων σε ζητήματα όπως οι διεθνείς αθλητικοί οργανισμοί και οι διεθνείς αγώνες (Dichter, 2021). Επιπλέον, όλο και περισσότερη βιβλιογραφία αναπτύσσεται γύρω από τη διπλωματία του αθλητισμού/ αθλητική διπλωματία[8]. Για παράδειγμα, κατά τους Peppard & Riordan (1993), το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδότησε και τη σοβιετική προσπάθεια για ενδυνάμωση της διεθνούς αλληλεγγύης του προλεταριάτου και για άμβλυνση των σχέσεων με τα κράτη της μπουρζουαζίας στη Δυτική Ευρώπη.

Κι ενόσω τα έθνη, οι περιοχές κι οι πόλεις αυξάνουν την προσήλωσή τους στην φιλοξενία αθλητικών οργανώσεων, μετατρέποντάς τα σε μεγάλα γεγονότα (Guttmann, 2002), μπορεί να γίνει αντιληπτή η συσχέτιση αυτών των οργανώσεων με την αναπαραγωγή και την προώθηση της εθνικής ταυτότητας: ο αθλητισμός δεν αποτελεί απλώς αποτέλεσμα των διαδικασιών, αλλά πολύ περισσότερο έναν παράγοντα στις σχέσεις μεταξύ των διεθνών δρώντων (Dolan & Connolly, 2018: 15). Ο αθλητισμός που αφορά τις εθνικές ομάδες, εν ολίγοις, συμβάλλει στην παύση των ιδεολογικών διαφωνιών και, επομένως, ενισχύει τη φαντασιακή σύλληψη κάποιου πράγματος που δεν έχει πραγματικές ρίζες (Stevenson & Alaug, 2018), τονώνει δηλαδή την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας.

Παράλληλα, γίνεται αντιληπτό πως τα αθλήματα, λαμβάνοντας τη μορφή τελετουργικών είναι πιθανό να ενεργοποιήσουν εθνικά συναισθήματα και να μετατραπούν σε κεντρικά σύμβολα των σύγχρονων εθνικισμών (Seippel, 2017). Ενώ, όπως υπέδειξε ο Fox (2006), το ποδόσφαιρο μπορεί να παράσχει το *«δράμα»* και η τηλεόραση το μέσο για τη σύνδεση μεγάλης μερίδας ανθρώπων και την συνειδητοποίηση του συλλογικού ανήκειν.

[8] Η αθλητική διπλωματία αφορά *«το σύνολο των επιδόσεων των αθλητών και των διεθνών επαφών που πραγματοποιούνται μέσω αθλητικών διαγωνισμών και στοχεύουν στην οικοδόμηση διαπολιτισμικών σχέσεων»,* ενώ παράλληλη είναι και η προσπάθεια να μετριαστούν οι διαφορές σε πολιτισμικό επίπεδο (Ελληνικό Ινστιτούτο Πολιτιστικής Διπλωματίας, 2022). Για μία εκτενέστερη επισκόπηση του κλάδου της *διπλωματίας του αθλητισμού,* βλ. Murray, S. (2018). Sports Diplomacy: Origins, Theory and Practice (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781351126960

Πέραν, όμως, της εθνικής και διεθνικής χρήσης των αθλημάτων, εκτός του θεσμοθετημένου επιπέδου, μπορούμε να εντοπίσουμε και μία σειρά άλλων, διαφορετικών δράσεων, οι οποίες θα μπορούσαμε να πούμε πως σχετίζονται με την πολιτική των κρατών[9]. Κατά τους Cleland et al. (2018: 161), τα πανό με ενδείξεις όπως *«Refugees Welcome»* αλλά και τα αντιτιθέμενα *«Refugees Not Welcome»* υποδεικνύουν τον τρόπο κατά τον οποίο οι φίλαθλοι γίνονται μέρος μπερδεμένων και μεταβαλλόμενων δικτύων αλληλεπίδρασης, εντός των οποίων μοιράζονται πληροφορίες ή επιχειρούν να επιβεβαιώσουν τη διαφοροποίησή τους με άλλους οπαδούς.

Σε μία άλλη περίπτωση, το 2013, στην Τουρκία, κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων στην πλατεία Ταξίμ (στο πάρκο Γκεζί), τα μέλη του συνδέσμου Çarşı, οι οποίοι υποστηρίζουν την ομάδα Beşiktaş (μία από τις τρεις κυρίαρχες ομάδες στη χώρα), διαδραμάτισαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των συγκεντρώσεων και, σύμφωνα με τις τουρκικές αρχές, στην υποκίνηση των επεισοδίων που έλαβαν χώρα εκείνο το διάστημα. Η εμπλοκή του συνδέσμου, συνέβαλε στην οργανωμένη αντίσταση στην αστυνομική βία, ενώ υπήρξε καταλυτική στην κατάληψη της πλατείας (Turan & Özçetin, 2017). Μάλιστα, κατά τους Turan & Özçetin (2017), ο τρόπος δράσης των οπαδών δεν αποτελούσε κάποιο είδος ιδεολογικής αφοσίωσης, παρ' ότι αποτελούν τη μοναδική περίπτωση φιλάθλων με αριστερό προσανατολισμό, αλλά η δραστηριοποίησή τους ήρθε ως αποτέλεσμα πρότερης γνώσης και εμπειρίας στο πλαίσιο των συμπλοκών με την αστυνομία και, ως εκ τούτου, ήταν περισσότερο γνώριμο στους ίδιους.

Την περίπτωση της Αιγυπτιακής Επανάστασης του 2011[10] και το ρόλο που διαδραμάτισαν οι οπαδοί σε αυτήν, αλλά και τον πολιτικό ρόλο των εθνικιστών

[9] Ενδεικτικά, το 2015, ο τραγικός θάνατος του τρίχρονου A(y)lan Kurdi, στην ακτογραμμή της Τουρκίας κατά τη διάρκεια της προσπάθειας άφιξής του στη νησιωτική Ελλάδα, φάνηκε να προκαλεί και τις αντιδράσεις χιλιάδων οπαδών στα ευρωπαϊκά γήπεδα. Για τη διεθνή πρόσληψη, τις φωτογραφίες και τις αντιδράσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, βλ. Adler-Nissen, R., Andersen, K., & Hansen, L. (2020). Images, emotions, and international politics: The death of Alan Kurdi. Review of International Studies, 46(1), 75-95. doi:10.1017/S0260210519000317

[10] Για την Αιγυπτιακή Επανάσταση βλ. Hamed, Adham (ed.) (2014). Revolution as a Process: The Case of the Egyptian Uprising. Wiener Verlag für Sozialforschung. Για πλάνα από τη δημοσιογραφική κάλυψη των γεγονότων των 18 ημερών από το πρακτορείο ειδήσεων Al Jazeera, επισκεφθείτε το https://www.youtube.com/watch?v=YBvPUBT1rd8

οπαδών στην Ιορδανία μελετά ο Tuastad (2013). Ο ίδιος καταλήγει στο συμπέρασμα πως τα ποδοσφαιρικά γήπεδα είναι ο χώρος όπου ξετυλίγονται οι καταπιεσμένες πολιτικές ταυτότητες, γίνεται εφικτή η εκφορά της γνώμης και η δράση σε συλλογικό επίπεδο, αποφεύγοντας ατομικές συλλήψεις (Tuastad, 2013).

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα εξετάζεται από τους Djordjević & Pekić (2017) και αφορά την επικράτηση ενός ακροδεξιού ακροατηρίου στις κερκίδες των σερβικών γηπέδων. Μάλιστα, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην αδελφοποίηση μεταξύ της Θύρας 4, του ΠΑΟΚ, και της Partizan, δύο Συνδέσμων που αυτοπροσδιορίζονται, μεν, ως ιδεολογικά ανόμοιοι, εξακολουθούν, δε, να βρίσκουν κοινό έρεισμα στους αντίπαλους Συνδέσμους των ομάδων, τον Ερυθρό Αστέρα και τον Ολυμπιακό, που είναι επίσης αδελφοποιημένοι: *«Δε μπορώ να υποστηρίξω φιλίες οπαδών με λάτρεις της Χρυσής Αυγής, αλλά θα υποστηρίζω την ιδέα του παρελθόντος. Υποστηρίζουμε ο ένας τον άλλο από τη δεκαετία του 1980 και οι πατεράδες μας αγαπούν την Partizan λόγω του ίδιου πάθους και χρωμάτων»*, σημειώνει ένας φίλαθλος του ΠΑΟΚ (Djordjević & Pekić, 2017).

Το ποδόσφαιρο και η πολιτική είναι στενά συνυφασμένα και στην περίπτωση της Κύπρου, όπου οι οπαδοί του ΑΠΟΕΛ πρόσκεινται φιλικά στον Δημοκρατικό Συναγερμό (δεξιά παράταξη), ενώ οι οπαδοί της ΟΜΟΝΟΙΑ θεωρούνται συνδεδεμένοι με τα αριστερά, κομμουνιστικά πολιτικά κόμματα, ιδιαιτέρως με το ΑΚΕΛ (Maniou, 2017). Ο Kassimeris (2018: 92) φέρνει ως παράδειγμα της εκ διαμέρου αντίθετης ιδεολογικής κατεύθυνσης της κάθε ομάδας, την επιλογή των πανό που κάνει η κάθε κερκίδα: η ΟΜΟΝΟΙΑ παρουσιάζει πανό με το πρόσωπο του Ερνέστο Τσε Γκεβάρα, σημαίες της Κύπρου κομμουνιστικά και μαρξιστικά σύμβολα, ενώ, αντίθετα, οι οπαδοί του ΑΠΟΕΛ επιλέγουν πρόσωπα όπως ο Γεώργιος Γρίβας, ηγέτης της ΕΟΚΑ, φασιστικά σύμβολα και σβάστικες, και σημαίες της Ελλάδας.

Καθίσταται σαφές, μέσα από τα προαναφερθέντα ενδεικτικά παραδείγματα, πως πέραν της προφανούς χρήσης του αθλητισμού ως μέσου εκφοράς μηνυμάτων σε ακραίες στιγμές, ο ίδιος μπορεί να λειτουργήσει και ως αντανάκλαση καθημερινών πολιτικών ζητημάτων σε ανεπαίσθητες στιγμές: *«Ο αθλητισμός δεν γίνεται πολιτικός όταν το παρατηρούν οι πολιτικοί· η λανθάνουσα πολιτική δυναμική είναι πάντα παρούσα στον αθλητισμό»* (Bunting, 2021: 7-8). Επιπλέον, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι

σύνδεσμοι φιλάθλων έχουν αποτελέσει την κάλυψη αντικαθεστωτικών δραστηριοτήτων: ο αιγυπτιακός σύνδεσμος Al-Ahli (ιδρ. 1907) ήταν η κάλυψη των πολιτικών ακτιβιστών κατά της βρετανικής αποικιοκρατίας (Tuastad, 2013), ενώ στην ελληνική περίπτωση τα αθηναϊκά αθλητικά σωματεία διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο στην στρατολόγηση της νεολαίας στους κύκλους του ΕΑΜ, την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην πόλη (Χαραλαμπίδης, 2012: 127).

Επομένως, μπορούμε να αντιληφθούμε πως η ύπαρξη συλλόγων φιλάθλων των αθλητικών ομάδων, πέραν της υποστήριξής τους στις ίδιες τις ομάδες, είναι πιθανό να αποτελούν και φορείς δράσης και έκφρασης ερμηνευτικών σχημάτων και σε πολιτικό επίπεδο. Η σχέση μεταξύ πολιτικά δρώντων και συνδέσμων φιλάθλων είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση καθ' ότι τίποτα δε μπορεί να θεωρηθεί αυταπόδεικτο. Ως εκ τούτου, κρίνεται απαραίτητη, η επισκόπηση στοιχειωδών –για την κατανόηση του ζητήματος –εννοιών, όπως είναι η *πολιτική συμπεριφορά, η πολιτική κουλτούρα, η πολιτική κοινωνικοποίηση*.

2.1 Πολιτική Συμπεριφορά και Πολιτική Κοινωνικοποίηση

Η Πολιτική Συμπεριφορά, ως πεδίο μελέτης, στην ιστορική εξέλιξη του κλάδου, έθεσε μια σειρά προβληματισμών και ερευνητικών ερωτημάτων, που υπερέβαιναν τις καθιερωμένες πρακτικές πολιτικής συμμετοχής, όπως είναι, για παράδειγμα, η συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία, οι παραδοσιακοί θεσμοί και η ψήφος. Προκειμένου, δηλαδή, να διερευνήσουν *«τις πολιτικές στάσεις, τις αντιλήψεις, τις πολιτικές πρακτικές και τα πρότυπα στα οποία οδηγούν ομαδοποιήσεις με βάση τα παραπάνω, καθώς και τις αξίες που τα οριοθετούν»*, οι θεωρητικοί του αντικειμένου έπρεπε να απαντήσουν στο θεμελιώδες ερώτημα, που εν ολίγοις συνοψίζεται στο εξής: *«επίδραση των δομών ή εμπρόθετη δράση;»* (Παντελίδου-Μαλούτα, 2012).

Τίθεται, επομένως, ο προβληματισμός γύρω από το εάν αποτελούμε προϊόντα των κοινωνικών δομών στις οποίες γαλουχούμαστε ή εάν οι επιλογές μας αποτελούν προϊόν της προσωπικής μας βούλησης, η οποία διαμορφώνεται ανεπηρέαστα από τις προαναφερθείσες δομές. Από τη μία πλευρά, δηλαδή, υπάρχει το μοντέλο του Bourdieu, περί έξεων και πεδίου, το οποίο αναφέρθηκε και παραπάνω, όπου η σχέση των δύο είναι διαλεκτική: *«το πεδίο διαμορφώνει την έξη και η έξη συγκροτεί το πεδίο»*

(Ritzer, 2012: 129)· από την άλλη πλευρά, εντοπίζεται το ζήτημα της πραγματικά ελεύθερης βούλησης του δρώντος.

Σε ό,τι αφορά την πολιτική συμπεριφορά, προσπαθώντας να οριοθετήσουμε την έννοια, κρίνεται ιδιαίτερα βοηθητική η διατύπωση του Marshall (1995), σύμφωνα με την οποία, πρόκειται για *«κάθε μορφή (ατομικής ή συλλογικής) εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία, ή κάθε δραστηριότητα, η οποία έχει πολιτικές συνέπειες σε σχέση με την κυβέρνηση και τις πολιτικές».* Στο πλαίσιο του ορισμού αυτού, καθίσταται σαφές ότι περιλαμβάνονται τόσο οι νόμιμες όσο και οι νομικά και θεσμικά παρεκκλίνουσες δραστηριότητες, γεγονός που ανοίγει μια ευρεία συζήτηση στο πεδίο.

Η μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς αφορά την ατομική συμπεριφορά σε νεωτερικές κοινωνίες, όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί θεωρούνται δεδομένοι (Rose, 2009). Αξίζει να σημειωθεί πως η δημοκρατική κοινωνία δεν τίθεται τυχαία στο επίκεντρο, αλλά, αντίθετα, η πολιτική συμμετοχή των πολιτών κρίνεται αναγκαία προκειμένου να εξασφαλιστεί η νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος[11]. Η Pateman (1970), βασίζοντας το επιχείρημά της στο εργασιακό περιβάλλον, σημειώνει ότι η συμμετοχή όχι μόνο συντελεί θετικά στην ανάπτυξη του αισθήματος της πολιτικής αποτελεσματικότητας, αλλά παράλληλα δύναται να βελτιώσει και την αποτελεσματικότητα της επιχείρησης[12].

Δεδομένου του ότι οι δημοκρατίες αντλούν νομιμοποίηση από την ευρεία ενασχόληση των πολιτών, οι πολιτικοί φαίνεται να προβληματίζονται από διάφορες μορφές *«πολιτικής απάθειας»*[13] και να καταβάλουν προσπάθειες ούτως ώστε να αυξήσουν τη φερεγγυότητά τους και να προωθήσουν τη συμμετοχή των πολιτών (Koopmans, 2007).

[11] Για μία κατατοπιστική επισκόπηση της «δημοκρατίας», των ανταγωνιστικών προσεγγίσεων, των κυρίων θεμάτων συζήτησης στο πεδίο αλλά και τις μελλοντικές προκλήσεις, βλ. Shorten, A. (2017). Democracy. Στο *Contemporary Political Theory* (1st ed.). Bloomsbury Publishing.

[12] Προφανώς, η Pateman στοχεύει στην απόρριψη της ιδέας που θέλει τη μαζικότερη συμμετοχή μη πρακτική και απορριπτέα ως μη λειτουργική. Παρά ταύτα, είναι σαφές πως στο μοντέλο της ίδιας, η συμμετοχή αποτελεί αντανάκλαση και ανατροφοδότηση της ουσιαστικότερης δραστηριοποίησης στα κοινά, καθώς διαμορφώνει ενεργούς πολίτες και, επομένως, υγιείς δημοκρατίες.

[13] Για μία εκτενή επισκόπηση της έννοιας της *«πολιτικής απάθειας»* από κοινού με τις προβληματικές της στον ακαδημαϊκό διάλογο, βλ. DeLuca, T. (1995) *The Two Faces of Political Apathy,* Philadelphia: Temple University Press.

Η πολιτική συμπεριφορά γίνεται αντιληπτό πως επηρεάζεται καθοριστικά από δύο παράγοντες: αφ' ενός τους «εξωτερικούς», που αφορούν ως επί το πλείστον την πολιτική κουλτούρα όπως έχει διαμορφωθεί ιστορικά από κοινού με τη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος, και, αφ' εφετέρου, τα ατομικά χαρακτηριστικά, τα οποία και διαμορφώνουν τα πρότυπα της πολιτικής συμπεριφοράς βάσει των οποίων αναπτύσσονται και οι επιμέρους πολιτολογικές παράμετροι (Παντελίδου-Μαλούτα, 2012: 39- 44)

Κατά τον Greenstein (1965) η πολιτική κοινωνικοποίηση, από την άλλη, αφορά τη διαδικασία *«πολιτικής μάθησης, επίσημης ή ανεπίσημης, σκόπιμης ή μη σχεδιασμένης, σε κάθε στάδιο του κύκλου της ζωής, συμπεριλαμβανομένης όχι μόνο αποκλειστικά της πολιτικής μάθησης, αλλά, επιπλέον, της θεωρητικά μη- πολιτικής μάθησης των σχετιζόμενων με την πολιτική κοινωνικών συμπεριφορών».* Στόχος μάλιστα της πολιτικής κοινωνικοποίησης είναι η καλλιέργεια των ατόμων ούτως ώστε να αποτελέσουν πλήρως λειτουργικά μέλη της πολιτικής κοινωνίας (Sigel, 1970).

Φορείς αυτού του είδους της κοινωνικοποίησης μπορεί να είναι η οικογένεια, το σχολείο, το εργασιακό περιβάλλον, οι εθελοντικές οργανώσεις στις οποίες ενδεχομένως κάποιος να συμμετέχει αλλά και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης: στην πραγματικότητα οι επιδράσεις κάθε φορέα προσαρμόζονται στις επιρροές άλλων φορέων και είναι πιθανό οι πολιτικοί προσανατολισμοί που μεταφέρονται από διαφορετικούς φορείς να λειτουργούν ενισχυτικά ή αντιφατικά (Wasburn & Adkins Covert, 2017). Σύμφωνα με την έρευνα που διεξήγαγαν οι McFarland & Thomas (2006), επιπλέον, οι νεαροί συμμετέχοντες σε εθελοντικές οργανώσεις που σχετίζονταν με τις κοινοτικές υπηρεσίες, την εκπροσώπηση, τα δημόσια φόρα και την γενικότερη υιοθέτηση της κοινοτικής ταυτότητας, μεγαλώνοντας, ενδιαφέρονταν περισσότερο για πολιτική συμμετοχή.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, αξίζει να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στους διάφορους συλλόγους, οι οποίοι επιλέγονται βάσει κοινωνικοπολιτικών, οικονομικών, επαγγελματικών αλλά και πολιτικών κριτηρίων (Μεταξάς, 1976), καθ' ότι μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και οι σύνδεσμοι φιλάθλων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

2.2 Πολιτική Κουλτούρα, Υποκουλτούρα και Αντικουλτούρα

Η πολιτική κουλτούρα αποτελεί μία έννοια που έχει πολλάκις τεθεί υπό ακαδημαϊκή συζήτηση, τόσο ως προς την εννοιολογική της χρησιμότητα όσο και ως προς τη μεθοδολογική της καταλληλότητα[14]. Ο Δεμερτζής (1990) υποστηρίζει ότι η πολιτική κουλτούρα αποτελεί *«το αντιφατικό σύνολο των σχημάτων πρόσληψης, γνώσης και πρακτικής που σε και για κάθε κοινωνία θεσμίζουν και αναπραγματώνουν το πολιτικό».* Αντίστοιχα, κατά την Παντελίδου-Μαλούτα (2012: 71), πρόκειται για *«το σύνολο των αξιών, των αντιλήψεων, των στάσεων και των συμπεριφορών με πολιτική σημασια που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη κοινωνία».* Η προσθήκη της «υπό μελέτη κοινωνίας» στον ορισμό, καθιστά σαφές πως πρόκειται για μεταβαλλόμενη διαδικασία που σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ιστορική εμπειρία.

Κατά τους Almond και Verba (1963), οι θεσμοί και τα μοτίβα δράσης ενός πολιτικού συστήματος συνδέονται στενά με την πολιτική κουλτούρα ενός έθνους, ενώ, αντίστοιχα, η πολιτική κουλτούρα διαμορφώνεται βάσει ιστορικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών ενός έθνους, γεγονός που καθιστά τις πολιτισμικές σπουδές έναν ιδιαίτερα σημαντικό κλάδο για τη μελέτη της δημοκρατίας[15]. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Makinda (1996: 557), σύμφωνα με τον οποίο, οι κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες κάθε κοινωνίας από κοινού με την εθνική της σύσταση, το οικονομικό της σύστημα και το επίπεδο εκπαίδευσης δρουν καταλυτικά στη διαμόρφωση των πολιτικών ιδεών και των θεσμών.

Επιπλέον, ιδιαίτερα γόνιμη θεωρείται η ηλικιακή περίοδος της αρχικής εφηβείας (δηλαδή οι ηλικίες μεταξύ 12 και 15 ετών), καθώς στο σημείο αυτό ξεκινούν να διαφαίνονται οι πρώτες κοινωνικοποιητικές επιδράσεις που έχουν διαμορφωθεί κατά την παιδική ηλικία αλλά και να φαίνονται κυρίαρχες τάσεις που χαρακτηρίζουν την ηλικία αυτή ως *«πολιτική γενιά»,* χωρίς αυτό να σημαίνει, ωστόσο, πως δε θα παρατηρηθούν διαφοροποιήσεις εν καιρώ (Παντελίδου-Μαλούτα, 2015: 146).

[14] Για μια πολύ ενδιαφέρουσα επισκόπηση βλ. Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2015). Πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. http://hdl.handle.net/11419/3531, σελ. 61-74

[15] Ο MacIntyre (1972) ασκεί κριτική στη μελέτη των Almond και Verba (1963) επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, πως δεν μπορεί να λαμβάνεται δεδομένη η συγκρισιμότητά της πολιτικής συμπεριφοράς και της πολιτικής κουλτούρας, κι αυτό λόγω της διαφοράς στη νοηματοδότηση κάθε ιδέας ανά κοινότητα.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως, εν ολίγοις, η κοινωνία λειτουργεί ως αντανάκλαση και ανατροφοδότηση των υποκειμένων που την απαρτίζουν (Berger & Luckmann, 1966). Ως εκ τούτου, είναι ιδιαίτερα σημαντική η πολιτική κουλτούρα στον τρόπο με τον οποίο διαπλάθεται η πολιτική συμπεριφορά των ατόμων ανά πολιτικό σύστημα, καθ' ότι οι προσληφθείσες αναπαραστάσεις μετουσιώνονται σε νοηματοδοτήσεις για την πολιτική ζωή. Έτσι, μπορούμε να δούμε, για παράδειγμα, πως στη μελέτη των Δώδος, Καφετζής, & Νικολακόπουλος, που δημοσιεύθηκε το 1997 και αφορούσε τις εθνικές εκλογές του 1996, ναι μεν παρατηρείται προσήλωση στο δημοκρατικό σύστημα ως το καταλληλότερο σύστημα διακυβέρνησης, είναι εμφανές δε, πως η *«πολιτική κατάσταση της χώρας»* και *«ο τρόπος λειτουργίας της δημοκρατίας στην Ελλάδα σήμερα»,* παραπέμπει σε καποια πόλωση. Με την πάροδο των ετών, οι ερευνητές επισημαίνουν, επιπλέον, πως υπάρχει αποστασιοποίηση από τα πολιτικά κόμματα από κοινού με μια ιδεολογική ρευστότητα (Δώδος et. al, 1997).

Κοινωνικές Ομάδες, Υποκουλτούρα και Αντικουλτούρα

Εντός της κοινωνίας, παρατηρούνται ορισμένες ομάδες οι οποίες εννοιολογούνται από τον Bottomore (1970) ως κάποιο *«σύνολο ατόμων με καθορισμένες συνεχείς σχέσεις μεταξύ τους και κοινή συνείδηση για την ομάδα και τα σύμβολά της».* Η ταυτοποίηση και η *συνδεσμοποίηση,* μεταξύ των υποκειμένων που απαρτίζουν την κοινωνική ομάδα, καλλιεργεί συναισθήματα διαντίδρασης και αλληλεγγύης (Δασκαλάκης, 2014). Η διαίρεση του λαού σε κοινωνικές ομάδες και τάξεις σηματοδοτεί και την ύπαρξη ιδιαίτερων κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών, τα οποία ενδεχομένως να αποτελούν και *«ιδιαίτερα υπο-πολιτισμικά σύνολα»:* οι σχέσεις αυτών των συνόλων μπορεί να είναι *«συγγενικές και αλληλοτεμνόμενες», «αποκλεισμού και αντίθεσης»* ή *«ουδετερότητας και αμοιβαίας άγνοιας»* (Δαμιανάκος, 2001: 40).

Οι ομάδες αυτές μπορεί να ανήκουν μεν στην κυρίαρχη κουλτούρα, ωστόσο να διαθέτουν και μια σειρά άλλων μοναδικών αξιών, προτύπων, παραδόσεων και τρόπων ζωής, γεγονός που τις εντάσσει στο φάσμα της *υποκουλτούρας (sub-culture)* (Hughes & Kroehler, 2014: 131). Περαιτέρω, υπάρχει περίπτωση αυτή η υποκουλτούρα να συγκρούεται με την κυρίαρχη κουλτούρα ως προς τα πρότυπα και τις αξίες της, εξέλιξη που την καθιστά *αντικουλτούρα* (Hughes & Kroehler, 2014: 130).

Κατά τον Διακουμάκο (2011: 30), οι υποκουλτούρες μπορούν να ειδωθούν (α) ως μη συγκροτημένες κοινωνικές κατηγορίες, οι οποίες διαφοροποιούνται μέσω πρακτικών και αντιλήψεων από την ευρύτερη κοινωνία *(«διαφορές στο εσωτερικό της κοινωνίας»),* ή (β) ως συγκροτημένες ομάδες όπου η ένταξη κι η κοινή ταυτότητα δρουν καταλυτικά *(«εσωτερική συνοχή των υποκουλτούρων»).* Σε σχέση με την υποκουλτούρα, αρκετοί θεωρητικοί επιχείρησαν τη σύνδεσή της με διάφορες μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, καθ' ότι η ένταξη του υποκειμένου σε κάποια ομάδα αυτού του τύπου συνιστά και την κοινωνικοποίηση εντός του πλαισίου της (Δασκαλάκης, 2014).

Σε ό,τι αφορά, πάντως, την επιθετικότητα που παρατηρείται στον αθλητισμό, μια δηλαδή παρεκκλίνουσα συμπεριφορά στο πλαίσιο μιας θεσμοθετημένης διαδικασίας, αυτή φαίνεται να αποτελεί προϊόν του συνδυασμού των εξής παραγόντων: (1) της ενόχλησης μαζί με θυμό, των ευκαιριών, και της κοινωνικής υποστήριξης, (2) των στρατηγικών που χρησιμοποιούνται από τους αθλητές, οι οποίες ενθαρρύνονται από τους νεότερους, τους γονείς, τους προπονητές, τους θεατές αλλά και τους χορηγούς και (3) του τρόπου που εννοιολογείται η αρρενωπότητα με έμφαση στη βία ως βάση του εξανδρισμού και της υπεροχή έναντι της γυναίκας (Coakley, 2001).

Κοινωνικά Κινήματα

Με την πάροδο των ετών, τον πολλαπλασιασμό των –έως τότε – «περιθωριακών ομάδων» και τη διεύρυνση της βάσης τους, είναι σαφές πως αναπτύχθηκαν σχηματισμοί υποκουλτούρας, οι οποίοι ξεκίνησαν να λαμβάνουν τη μορφή κινήματος: οι νέες υποπολιτισμικές ομάδες γίνονται αντιληπτές *«ως συλλογικές περιθωριακές συμπεριφορές που μετασχηματίζονται, συχνά και κατ' επανάληψη, σε κοινωνικοπολιτισμικές ενέργειες σύγκρουσης»*, ενώ παράλληλα, «*αποτελούν χώρους σφαιρικής αμφισβήτησης αλλά και εθελοντικής και εξαρτημένης απόσυρσης»* (Αστρινάκης, 1988).

Στο σημείο αυτό, κρίνεται απαραίτητος ο ορισμός των *κοινωνικών κινημάτων,* που παρά τις επιμέρους διαφορές μεταξύ των θεωρητικών του πεδίου, φαίνεται πως κοινός τόπος είναι η εμπλοκή των κινημάτων *«σε πολιτιστικές ή/και πολιτικές συγκρούσεις, είτε για να αντισταθούν σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς είτε για να τους προωθήσουν»* (Della Porta & Diani, 2006: 21). Ο Tilly (2004), από την άλλη,

σημειώνει ότι οι αμφισβητούμενες πολιτικές οι οποίες υιοθετούνται από τα κινήματα, ενέχουν τρία στοιχεία: (α) εκστρατείες με συλλογικές αξιώσεις κατά συγκεκριμένων στόχων, ενδεχομένως ισχυρών οργανώσεων, (β) οι εκστρατείες αυτές στηρίζονται σε ένα ευρέως δημοφιλές ρεπερτόριο μορφών οργάνωσης, διαδηλώσεων, και δημόσιων συναντήσεων, και (γ) οι εκστρατείες στοχεύουν στην γνωστοποίηση της ενότητας, του πολυάριθμου και της αφοσίωσης. Μάλιστα, τα κινήματα δρουν μέσα από ανεπίσημους διαύλους καθ' ότι η πρόσβαση στους πόρους και τα πολιτικά συστήματα είναι περιορισμένη.

Όπως σημειώνει ο Σεφεριάδης (2006: 11), συνοψίζοντας τη θεωρία του Tilly σε σχέση με τα ρεπερτόρια: *«οι άνθρωποι διεκδικούν μέσω τελετουργικά επαναλαμβανόμενων πρακτικών οι οποίες κληροδοτούνται, μαθαίνονται και, στη συνέχεια, γίνονται αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας».* Στο παραδειγματικό ή νεωτερικό ρεπερτόριο, το οποίο θεωρείται πιο πρόσφορο στη συγκεκριμένη ερευνητική προσπάθεια περιλαμβάνει τα εξής χαρακτηριστικά, είναι: *πανεθνικό-γενικό* (εξυπηρετούνται τα συμφέροντα διαφορετικών πληθυσμών), *παραδειγματικό* (δανείζεται στοιχεία άλλων περιοχών και συνθηκών), *αυτόνομο* (υπερβαίνει την καταγγελία ηγεσίας σε τοπικό επίπεδο), *«πολιτικοποιημένο»* (σκοπός είναι η πολιτική επιρροή) (Σεφεριάδης, 2006: 12).

Επιπλέον, η *εξουσία της ονοματοθεσίας,* την οποία κατέχουν οι δρώντες, μπορεί να θεωρηθεί η σημαντικότερη όψη των κινημάτων καθώς είναι αυτά τα άτυπα δίκτυα ατόμων που παράγουν τελικώς την κινητοποίηση, αφού μέσω της εσωτερικής πολιτισμικής επεξεργασίας δημιουργείται και η δημόσια δράση (Μελούτσι, 2002: 111). Αντίστοιχα, κατά την κατασκευή της *συλλογικής ταυτότητας,* παρατηρείται η δημιουργία ενός συστήματος αξιών: οι δρώντες παράγουν ένα «αλληλεπιδρόν» και «κοινό» νόημα σε σχέση με την κατεύθυνση της δράσης και το πεδίο ευκαιριών στο πλαίσιο του οποίου αυτή θα διαδραματιστεί (Melucci, 1996: 70).

Υπενθυμίζεται, στο σημείο αυτό, πως η πολιτική συμμετοχή υπερβαίνει την θεσμοθετημένη πολιτική συμπεριφορά. Όπως, χαρακτηριστικά, επισημαίνει η Παντελίδου-Μαλούτα (2012: 129), *«η κρίση εκτρέφει κινήματα "ανυπακοής" και "πολιτικής αυτονομίας", στο βαθμό που συνοδεύεται από απαξίωση της πολιτικής και από κρίση της αίσθησης αντιπροσώπευσης των πολιτών, καθώς και από την πεποίθηση*

ότι το ίδιο το πολιτικό σύστημα εξέθρεψε την κρίση, ενώ παράλληλα ευνοεί την ατομική και όχι τη συλλογική αντίδραση και χαρακτηρίζεται από απορρύθμιση των ιδεολογικών διαιρετικών τομών». Βέβαια, η ατομική αντίδραση έναντι της συλλογικής δεν πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη: σύμφωνα με τη μελέτη των Καβουλάκος και Γριτζάς (2015) στο διάστημα της Κρίσης στην ελληνική περίπτωση, υπήρξε πολλαπλασιασμός των *«εναλλακτικών χώρων»* αφού η *Εξέγερση του 2008*[16] από κοινού με το *«κίνημα των πλατειών»,* κατέστησαν εμφανή την ανάγκη δράσεων όπως συλλογικές κουζίνες, ΚοινΣΕπ, κοινωνικά φαρμακεία, αυτοδιαχειριζόμενοι πολιτιστικοί χώροι κα.

Ενδεικτική της ύπαρξης ιδεολογικής ταυτότητας και κινηματικής δράσης στους κόλπους των κοινωνικών κινημάτων είναι η μελέτη των Spaaij & Viñas (2013), αναφορικά με την περίπτωση της Ισπανίας[17]. Όπως παρατηρούν οι ερευνητές, τα ποδοσφαιρικά στάδια λειτουργούν ως αρένες κινητοποίησης, αντίστασης και αμφισβήτησης, ενώ οι (αυτοπροσδιοριζόμενοι) ως αριστεροί οπαδοί οργανώνουν τη δράση τους γύρω από τρία θέματα-πυλώνες: το *νεο-φασισμό,* το *ρατσισμό* και την εντεινόμενη *εμπορευματοποίηση του ποδοσφαίρου.* Είναι σαφές πως οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των εγχώριων συνδέσμων φιλάθλων περιστρέφονται γύρω από την ιδεολογική διαμάχη μεταξύ δεξιάς και αριστεράς, ενώ η αντίστασή τους παρουσιάζεται και ενάντια στο κράτος. Αυτό που κρίνεται χρήσιμο να συγκρατήσουμε είναι το γεγονός πως ο αντιφασισμός κι ο αντιρατσισμός αποτελούν τόσο τον *πολιτικό λόγο* όσο και μια *μορφή συλλογικής κοινωνικής δράσης* (Spaaij & Viñas, 2013).

[16] *Εξέγερση του 2008/ Ταραχές του Δεκεμβρίου 2008 στην Ελλάδα/ Δεκεμβριανά 2008,* αποτελούν ορισμένες από τις ονομασίες των συμβάντων που ακολούθησαν τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου το 2008 από τον ειδικό φρουρό, Επαμεινώνδα Κορκονέα.

[17] Όπως θα παρατηρήσουμε και παρακάτω, στη βιβλιογραφία, υπάρχει μία πολύ ενδιαφέρουσα τάση συγκριτικής μελέτης της Ελλάδας με χώρες όπως η Ισπανία. Αυτό, ενδεχομένως, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός πως και οι δύο χώρες είχαν βιώσει δημοκρατική μετάβαση στο πρόσφατο παρελθόν και βρέθηκαν μπροστά στην ανάγκη εκσυγχρονισμού της παραγωγικής ικανότητας, ούτως ώστε να είναι ανταγωνιστικές ως μέλη της ΕΕ (Caloghirou, Voulgaris, & Zambarloukos, 2000). Σαφώς, οι ομοιότητες δεν αναμένεται να εντοπίζονται σε όλο το φάσμα της δημόσια σφαίρας, ωστόσο κρίνεται απαραίτητο να συγκρατήσουμε το γεγονός πως η εν λόγω μελέτη πραγματοποιήθηκε σε μια χώρα η οποία παρουσιάζει, μεταξύ άλλων, και τις προαναφερθείσες αναλογίες με την ελληνική περίπτωση.

3 Η Ελληνική Περίπτωση

Η πολιτική σκηνή της Ελλάδας φαίνεται να αποτελεί ένα ιδιαίτερα πρόσφορο πεδίο μελέτης[18]. Τα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση της δικτατορίας και την αλλαγή του καθεστώτος, παρατηρήθηκε πως οι επιρροές στη δημόσια ζωή δεν υπήρξαν ισόρροπες: ο φοιτητικός χώρος γνώρισε την πιο σημαντική άνθηση, ο εργασιακός και, κυρίως, ο δημοσιοϋπαλληλικός συνδικαλισμός επηρεάστηκαν λιγότερο, ενώ η σημασία της Μεταπολίτευσης για τον αγροτικό τομέα υπήρξε ανεπαίσθητη (Κυπριανός, 1995).

Επιπλέον, ενδεικτική του υφιστάμενου πολιτικού συστήματος κρίνεται η διαχρονική ανισότητα ανάμεσα *«σε εκείνους που μετέχουν της ευρύτερης κρατικής προστασίας και διατηρούν προνομιακή πρόσβαση στο πολιτικό σύστημα και τους άλλους, εκείνους που αποκλείονται απ' αυτά»,* όπως εύστοχα συμπυκνώνει ο Παναγιωτόπουλος (2021: 237).

Σε γενικές γραμμές, η πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα παρουσιάζει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ενδεικτικά, πολύ υψηλό είναι το ποσοστό των πολιτών που δηλώνουν πως ενδιαφέρονται για την πολιτική[19], ενώ, η διάρκεια ενασχόλησης με την πολιτική είναι μεγαλύτερη (και, άρα, αντιπροσωπεύονται και οι μεγαλύτερες ηλικίες). Εντύπωση θα μπορούσαν να προκαλέσουν τα συμπεράσματα της Παντελίδου-Μαλούτα (1990), σύμφωνα με την οποία διακρίνονται δύο συνιστώσες στην πλειοψηφία των συμμετεχόντων: από τη μία, η αντίληψη κατά την οποία *«η πολιτική δεν είναι για όλους»* (δεν είναι, επί παραδείγματι, για ανθρώπους χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, νεαρούς σε ηλικία, γυναίκες ή/και για ανθρώπους που είναι

[18] Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη χώρα (1946-1949) κληροδότησε στην πολιτική ζωή συστηματικές διακρίσεις (μεταξύ νικητών και ηττημένων), οι οποίες θεσμοθετήθηκαν μέσω μίας σειράς δρακόντειων νόμων αντικομμουνιστικού χαρακτήρα από κοινού με τεχνικές πολιτικού ελέγχου, που στόχευαν στην πολιτική και οικονομική εξαίρεση των αριστερόφρονων (Kassimeris, 2013).

[19] Τα αποτελέσματα προκύπτουν έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του συγκριτικού ερευνητικού προγράμματος για την πολιτική κουλτούρα των νοτιοευρωπαϊκών χωρών, στο οποίο συμμετείχε και το ΕΚΚΕ, το 1985. Για την προβληματική της ερμηνεία των απαντήσεων σε ερωτήσεις που αφορούν το ενδιαφέρον για την πολιτική βλ. Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (1990). Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 75, 18–57. https://doi.org/10.12681/grsr.879

αποκαταστημένοι οικονομικά και επαγγελματικά, και, άρα, δεν χρήζουν πολιτικής βοήθειας), και, από την άλλη, η αντίληψη ότι η πολιτική είναι προσωπική υπόθεση, η οποία θα διασφαλίσει και το άτομο (με την έννοια της ανταπόδοσης της ψήφου)[20].

Κρίση, Λιτότητα, Μνημόνια και Πολιτική Συμπεριφορά

Η χρηματοπιστωτική κρίση του 2009, η οποία δεν άφησε ανεπηρέαστη τη δημοσιονομική κατάσταση της Ελλάδας, έκανε την κοινωνική πολιτική, υπό τη δαμόκλειο σπάθη των μνημονίων, να περιλαμβάνει, όπως γλαφυρά συμπυκνώνει ο Βενιέρης (2011), *«προνοιακές συντάξεις ανέχειας, αδύναμες ασφαλιστικές συντάξεις ατομικής ευθύνης, αποκρατικοποίηση της παραπαίουσας υγείας».* Παράλληλα, παρατηρείται η συγκρότηση δύο αντίθετων ιδεολογικά δημόσιων σφαιρών: αφ' ενός τη *μνημονιακή/ καθεστωτική*[21] και αφ' ετέρου την *αντιμνημονιακή/ αντικαθεστωτική* (Κομνηνού, 2017).

Στο πλαίσιο της ευρύτερης κρίσης της πολιτικής αντιπροσώπευσης, ακτιβιστές/ πολίτες με αίτημα την αντίσταση στα μέτρα της λιτότητας, κατέλαβαν πλατείες, διεκδικώντας την επανοικειοποίηση της δημοκρατίας, τη επαναφορά των θεσμών της αλλά και την συνειδητοποίηση εκ μέρους των κυβερνήσεων πως πρέπει να λειτουργούν βάσει του συμφέροντος και των αναγκών των πολιτών τους (Fominaya, 2017). Τέτοιου είδους φαινόμενα παρατηρήθηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η κρίση, και ιδιαίτερα στην ελληνική περίπτωση όπου υπήρξε ιδιαιτέρως άσχημη, είχε σαφείς προεκτάσεις στο πολιτικό σύστημα και στη ζωή των πολιτών: κατά τα φαινόμενα η έλλειψης εμπιστοσύνης φαίνεται να αποθαρρύνει τους νέους από τα πολιτικά ζητήματα (Quaranta et al., 2021).

Επιπλέον, ήδη από τα γεγονότα που συντελέστηκαν το 2008, παρατηρείται ότι η νεολαία απαιτεί αυτονομία, καθιστώντας σαφή, παράλληλα, και την ανάγκη εύρεσης τρόπων αυτο-έκφρασης (Pantelidou Maloutas, 2016). Σημειώνεται πως η δολοφονία

[20] Για μια πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του ζητήματος της γυναικείας ψήφου και της πολιτικής κουλτούρας των γυναικών, βλ. Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (1989). Οι Ελληνίδες και η ψήφος: το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 73, 3–38. https://doi.org/10.12681/grsr.955

[21] Για τον προπαγανδιστικό λόγο σε σχέση με το μνημόνιο, βλ. Πουλακιδάκος Σ. (2014), *Προπαγάνδα και Δημόσιος Λόγος. Η παρουσίαση του Μνημονίου από τα Ελληνικά ΜΜΕ.* Αθήνα: Εκδόσεις DaVinci.

του Γρηγορόπουλου έφερε σημαντικές ανακατατάξεις σε κοινωνικό αλλά και πολιτικό επίπεδο. Από τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας εκφράστηκε σαφώς η εναντίωση στην κρατική καταστολή,ενώ η *«ενσώματη αντιπαράθεση με την αστυνομία […] συμπυκνώνει την ευρύτατη απονομιμοποίηση κυβέρνησης, αστυνομίας και όλων ανεξαιρέτως των κρατικών μηχανισμών "διαμεσολάβησης"»* (Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, 2018: 88).

Η Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα

Η σημασία της κοινωνίας των πολιτών στην παρούσα εργασία συνίσταται στο γεγονός πως αυτή αποτελεί έναν ιδιαίτερο τομέα που καταδεικνύει μια σειρά ζητημάτων, κρίσιμων για τα ελληνικά κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα. Παράλληλα, πρόκειται για ένα ζήτημα που καταλαμβάνει μεγάλο χώρο της εγχώριας ακαδημαϊκής συζήτησης. Σύμφωνα με τον Μουζέλη (2014), αν και πολυσημική έννοια, η κοινωνία πολιτών μπορεί να οριστεί ως: (1) ο χώρος που προσδιορίζει την κρατική εξουσία, (2) τα ενδιάμεσα στρώματα μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, (γ) ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ κράτους και αγοράς.

Ο Ιορδάνογλου (2013: 90-91), ωστόσο, θέτοντας στο επίκεντρο της συζήτησης τις ομάδες συμφερόντων σημειώνει πως *«η κοινωνία πολιτών είναι όλες οι τυπικές ή άτυπες συσσωματώσεις πολιτών με κοινά συμφέροντα και βλέψεις που δεν ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα, δεν έχουν ως σκοπό τους την άσκηση πολιτικής εξουσίας και δεν διοικούνται από το κράτος».* Ο Δεμερτζής (2018: 175-176), από την πλευρά του, επισημαίνει ότι στην κοινωνία πολιτών εντάσσεται ένα πλήθος οργανώσεων, ανάμεσα στις οποίες μπορούν να εντοπιστούν και εκφάνσεις της αντιδημοκρατικής κοινωνίας πολιτών (uncivil society)[22].

Σε σχέση με τον ισχυρισμό περί *«υπερτροφικού και αναποτελεσματικού κράτους - ατροφικής κοινωνίας πολιτών»* στην Ελλάδα, ο Βούλγαρης (2006) προτείνει μια επανεξέταση, ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο, η κοινωνία πολιτών δύναται να πρωτοπορήσει αναπληρώνοντας ανεπάρκειες του κράτους αντλώντας, ταυτόχρονα,

[22] Ασφαλώς, η διάκριση ανάμεσα στην κοινωνία πολιτών και την αντιδημοκρατική κοινωνία πολιτών σημαίνει και την αντίληψη της «αντιδημοκρατικής κοινωνίας πολιτών» ως υποσύνολο της κοινωνίας πολιτών, κι αυτό διότι η συζήτηση εντάσσεται σε κανονιστικά πλαίσια (Mudde, 2002: 164).

από τις δημόσιες λειτουργίες και τους πόρους, γεγονός που ανασκευάζει τα επιχειρήματα περί παντελούς ατροφικότητας.

Ο ορισμός που προσφέρεται από τον Σωτηρόπουλο (2017), φαίνεται να εισφέρει περισσότερο στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης, κυρίως διότι η συμπεριληπτικότητά του μας επιτρέπει τον απεγκλωβισμό από τα στενά όρια τα οποία τίθενται σε άλλους ορισμούς. Ειδικότερα, επισημαίνεται ότι *«ως κοινωνία πολιτών νοείται το σύνολο των συσσωματώσεων (οργανώσεων, κινημάτων και δικτύων), που μπορεί να έχουν τυπικά, δηλαδή νομικά, αναγνωρισμένη ή άτυπη (ανεπίσημη) μορφή, εντάσσονται στον χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά και α) είτε εγείρουν ή εν δυνάμει θα μπορούσαν να εγείρουν κάποια αξίωση έναντι του κράτους να πράξει κάτι (π.χ. να θεσπίσει ένα δικαίωμα) ή να παραλείψει κάτι (π.χ. να απέχει από διακριτική μεταχείριση υπέρ κάποιων) β) είτε δραστηριοποιούνται όχι για τον προσπορισμό κέρδους, αλλά για την παροχή υπηρεσιών, συχνά συμπληρωματικά προς τις δημόσιες υπηρεσίες ή σε υποκατάστασή τους (π.χ. τα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης)»* (Σωτηρόπουλος, 2017:25)[23].

Στις αρχές του 21ου αιώνα, σε σχετική έρευνα[24], υποστηρίχθηκε πως το κράτος, τα πολιτικά κόμματα και η οικογένεια εξακολουθούν να είναι οι πιο ισχυροί θεσμοί, ενώ περισσότερο διαδεδομένες ήταν η απάθεια και η έλλειψη ενασχόλησης με τα κοινά (Sotiropoulos & Karamagioli, 2005). Επιπλέον, για μια ανίσχυρη κοινωνία των πολιτών, ενδεχομένως, να ευθύνεται και η σχέση ανάμεσα στο κράτος και την εκκλησία, η έλλειψη φορολογικών κινήτρων για φιλανθρωπικές προσφορές αλλά και η ελλιπής πολιτική αγωγή στα δημόσια σχολεία (Huliaras, 2015: 23).

Όπως θα αποσαφηνιστεί και παρακάτω, η παρέκβαση αυτή θεωρείται ιδιαίτερα κρίσιμη για την ένταξη της συνδεσμιακής δράσης στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών. Αυτό, δηλαδή, που θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί είναι ότι η

[23] Σαφώς, και αυτός ο ορισμός συναντά επικρίσεις. Ενδεικτική είναι η κριτική που ασκεί ο Δεμερτζής (2017), σύμφωνα με τον οποίο, η συμπεριληπτικότητα του ορισμού συναθροίζει μέρος της μη δημοκρατικής κοινωνίας των πολιτών, δημιουργώντας αντιφάσεις. Επιπλέον, στη βιβλιοκρισία του, ο ίδιος συνοψίζει και μεθοδολογικά ζητήματα στο πόνημα του Σωτηρόπουλου (Δεμερτζής, 2017).

[24] Πρόκειται για έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2005, από την Civicus, και δημοσιεύθηκε ένα χρόνο αργότερα, και αφορούσε την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα. Για την πλήρη έκθεση επισκεφθείτε το https://www.civicus.org/media/CSI_Greece_Country_Report.pdf

δραστηριοποίηση των συνδέσμων οπαδών αθλητικών συλλόγων σε διάφορες εκφάνσεις της δημόσιας ζωής, τούς καθιστά ενεργά μέλη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών, διότι πρόκειται για μία ομάδα που έχει άτυπη (ανεπίσημη) μορφή, εγείρει αξιώσεις έναντι του κράτους και δραστηριοποιείται για την παροχή (αλληλέγγυων) υπηρεσιών κυρίως συμπληρωματικά προς τις θεσμικές πρακτικές.

Πέραν της προφανούς τοποθέτησης και, ορισμένες φορές, καταγγελίας ζητημάτων της επικαιρότητας μέσα από πανό και συνθήματα εντός του γηπέδου, σε πολλές περιπτώσεις, οι σύνδεσμοι έχουν λάβει πρωτοβουλίες αλληλεγγύης για σεισμόπληκτους ή πυρόπληκτους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανακοίνωση της Θύρας 13, μέσω του λογαριασμού της σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τον Αύγουστο του 2021: *«Συλλογή προϊόντων και ειδών πρώτης ανάγκης, το Σάββατο και την Δευτέρα 18:00 με 21:00, στον κεντρικό σύνδεσμο Αθήνας Λεωφόρο Αλεξάνδρας 115. Η θύρα 13 κοντά στους πληγέντες και στους ανθρώπους που παλεύουν νύχτα μέρα κάτω από αντίξοες συνθήκες.. Θα υπάρξουν περισσότερες ενέργειες για τις οποίες θα ενημερωθείτε άμεσα..».*

4 Παναθηναϊκός: Η ομάδα, οι Σύνδεσμοι Φιλάθλων και το Παναθηναϊκό Κίνημα (ΠΑΝ.ΚΙ.)

Το ποδοσφαιρικό τμήμα του Παναθηναϊκού Αθλητικού Ομίλου (ΠΑΟ) ιδρύθηκε το 1908 από τον Γεώργιο Καλαφάτη[25]. Παρά την «παραπλανητική» ονομασία του, στόχος του ΠΑΟ ήταν η επέκτασή του σε εθνική εμβέλεια (ΠΑΕ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ, 2020). Η ομάδα συνδέθηκε στενά με την οργάνωση και εδραίωση του αθλητισμού στις Ένοπλες Δυνάμεις, κατά την περίοδο 1921-1922 (Βοτζάκης, 2008: 74). Κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, πολλοί από τους παίκτες της ομάδας εισχώρησαν στην Αντίσταση, ενώ στιγμή ορόσημο θεωρείται η ανύψωση της ελληνικής σημαίας στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, από τον Αντώνη Βρετό, την ημέρα της Απελευθέρωσης της Αθήνας τον Οκτώβριο του 1944 (Βοτζάκης, 2008: 134).

Το 1925, ιδρύεται και ο Ολυμπιακός Σύνδεσμος Φιλάθλων Πειραιά (Olympiacos FC, 2020), ο οποίος αρχίζει να ενσωματώνει μεγάλη μερίδα οπαδών. Μάλιστα, η αντιπαλότητα μεταξύ των δύο ομάδων φαίνεται πως συμπυκνώνει και τη διάσταση που υπάρχει στον τρόπο ζωής: στο άστυ (Παναθηναϊκός) και στα προάστια (Πειραιάς) (Theodoropoulou, 2007). Ειδικότερα, η ανώτερη μεσοαστική τάξη του Πειραιά ξεκίνησε να αντλεί ικανοποίηση τόσο από τη δημιουργία μίας *κύριας αντίθεσης* στον Παναθηναϊκό (αντίθεση, δηλαδή, στο αστικό κέντρο), όσο και από την άνοδο του κύρους της ίδιας· προέκυπτε επομένως, ένας ισότιμος ανταγωνισμός μεταξύ της πειραιώτικης και της αθηναϊκής μεσοαστικής κοινωνίας (Theodoropoulou, 2007: 320).

Παρά το γεγονός, πως *«δε χρειάζεται να είσαι κάτοικος της Αθήνας ή μεσαία τάξη για να υποστηρίζεις τον Παναθηναικό· δε χρειάζεται να είσαι εργατική τάξη ή να ζεις στον Πειραιά για να είσαι οπαδός του Ολυμπιακού»* (Theodoropoulou, 2007: 321), ο ισχυρισμός περί ταξικής διαφοροποίησης φαίνεται πως εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι και σήμερα: στο ντοκιμαντέρ του Έρικ Καντονά, το 2013, σε σχέση με τους *«δύο αιώνιους εχθρούς»,* τον Παναθηναϊκό και τον Ολυμπιακό, σημειώνεται από οπαδό του Ολυμπιακού πως *«αυτό που αντιπροσωπεύει ο Ολυμπιακός από τότε που*

[25] Για το πλήρες χρονικό της ίδρυσης του Παναθηναϊκού από κοινού με το ενδιαφέρον αρχειακό και φωτογραφικό υλικό, βλ. Βοτζάκης, Σ. (2008). *100 χρόνια Παναθηναϊκός, Η ιστορία 1908 - 2008.* Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη.

γεννήθηκε είναι τον απλό, το φτωχό και τον εργατικό κόσμο. Ενώ, ο Παναθηναϊκός εκπροσωπεί ακριβώς το αντίθετο» (Schuster, 2013). Σε οποιαδήποτε περίπτωση, οι ρίζες του ταξικού διαχωρισμού και ο τοπικιστικός παράγοντας, μπορούν να εντοπιστούν ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες να διευρύνουν το χάσμα (Μπογιόπουλος & Μηλάκας, 2005: 195-196).

Εικόνα 1 Απρίλιος 1971. Φωτογραφία από τον ημιτελικό Κυπέλλου Πρωταθλητριών, Παναθηναϊκός εναντίον Ερυθρού Αστέρα, στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Στο πανό φαίνεται καθαρά ο «Σύνδεσμος Ελεύθερων Φιλάθλων Παναθηναϊκού», με σαφής πολιτικές προεκτάσεις για την περίοδο της Χούντας, κατά την οποία αναρτήθηκε. **Πηγή:** https://paopedia.gr/eleytheroi-panathinaikoi/

Το 1971, κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας στη χώρα, ο Παναθηναϊκός καταφέρνει να φτάσει στον Τελικό του Κυπέλλου Πρωταθλητριών Ευρώπης (UEFA Champions League, 2020). Παρά το γεγονός πως δεν κατάφερε να νικήσει τον Άγιαξ (Ολλανδίας), η δημοτικότητά της ομάδας αυξήθηκε αισθητά. Παράλληλα, γνωρίζουμε, πλέον, από απόρρητα κρατικά έγγραφα που ήρθαν στο φως της δημοσιότητας από την εφημερίδα το *Έθνος*, πως η Χούντα επιχείρησε να προπαγανδίσει την εμπλοκή της στην επερχόμενη νίκη του Παναθηναϊκού για επικοινωνιακούς λόγους (Sport24, 2014).

Για την ατμόσφαιρα που χαρακτήρισε την πορεία στον Τελικό, ο ενεργός τότε παίκτης του Παναθηναϊκού, Κώστας Ελευθεράκης, τονίζει πως *«ήταν ένας ξεσηκωμός, σαν διαμαρτυρία όλου του ελληνικού λαού. Δηλαδή, βγήκε ο κόσμος έξω από την*

καταπίεση αυτή που ένιωθε τα χρόνια εκείνα» (Ελευθεράκης, 2013). Κάλλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, στο σημείο αυτό, πως το αθλητικό γεγονός, υπό της πολιτικές συνθήκες της περιόδου, στη συλλογική συνείδηση έλαβε τη μορφή κάποιου είδους αντιστασιακής δράσης. Επιπροσθέτως, ενδεικτική είναι η ανάρτηση ενός προφανώς πολιτικού πανό, τον Απρίλιο του 1971, όπου επισημαίνεται πως πρόκειται για *Σύνδεσμο Ελεύθερων Φιλάθλων Παναθηναϊκού* (Εικόνα 1).

Το 1952, με πρωτοβουλία του Χρήστου Μωησίδη, ιδρύεται *ο πρώτος οργανωμένος Σύνδεσμος Φιλάθλων στην Ελλάδα,* ο Σύλλογος Φιλάθλων Οπαδών Παναθηναϊκού (Σ.Φ.Ο.Π.)[26] (ΠΑΕ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ, 2020), ο οποίος, ωστόσο, δεν κατάφερε να ευδοκιμήσει. Το 1966, ιδρύεται η *«ΘΥΡΑ 13»*, η οποία με την έλευση του δικτατορικού καθεστώτος παύει να λειτουργεί, όπως και άλλοι σύνδεσμοι της περιόδου, έως το 1968, χρονιά κατά την οποία σταδιακά επανεκκινούν τη λειτουργία τους, έπειτα από προσπάθειες των μελών τους [27]. Η επιλογή του ονόματος σχετίζεται με το γεγονός πως η Θύρα 13 ήταν το σημείο εκείνο στο γήπεδο, όπου βρίσκονταν οι πιο «φανατικοί» οπαδοί.

Πάντως, αξίζει να σημειωθεί πως μπορεί η ιστορία των συνδέσμων φιλάθλων να συμπορεύεται με την ιστορία των ίδιων των ομάδων, ωστόσο, δεν ταυτίζεται με αυτήν, κι αυτό διότι οι σύνδεσμοι διαθέτουν οι ίδιοι *«συμβολικούς και εμβληματικούς χωροχρόνους»,* αλλά και επειδή οι προσλήψεις, οι νοηματοδοτήσεις, οι ανταγωνισμοί και τα αιτήματα, δεν συγκλίνουν πάντα με τα αθλητικά σωματεία (Σπύρος, 2013).

[26] Το συγκεκριμένο ακρωνύμιο παραπέμπει σε αναγραμματισμό του ακρωνυμίου της ομάδας του Πειραιά (του Ολυμπιακού Συνδέσμου Φιλάθλων Πειραιώς, ΟΣΦΠ) (Παυλίδης, 2020).

[27] Παρά την απαγόρευση λειτουργίας των Συλλόγων Φιλάθλων, η Χούντα των Συνταγματαρχών δίνει μεγάλη έμφαση στην προαγωγή του ελληνικού πνεύματος μέσω της άθλησης. Για τον τρόπο χρήσης του αθλητισμού στη δικτατορική προπαγάνδα, βλ. Gonda Van Steen (2010) Rallying the Nation: Sport and Spectacle Serving the Greek Dictatorships, *The International Journal of the History of Sport*, 27:12, 2121-2154.

Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών

Εικόνα 2 Επάνω: Φωτογραφία που βρέθηκε στον υπολογιστή του Νίκου Μιχαλολιάκου με τίτλο «Παναγιώταρος ΝΟΠΟ» **Κάτω:** Πανό της ΝΟΠΟ *Burn the port – Kill the reds* με υπογραφή *PatiSSia* και την νεκροκεφαλή των SS **Πηγή:** https://xyzcontagion.wordpress.com/

Το 1977 ιδρύεται η Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών (ΝΟΠΟ), η οποία δρα κυρίως κατά τη δεκαετία του 1980. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Χασαπόπουλο (2013: 139) και πληροφορίες που δεν έχουν επιβεβαιωθεί, ιδρυτικό μέλος της ΝΟΠΟ είναι και ο Γιάννης Γιαννόπουλος, υψηλό στέλεχος της πρωτοεμφανιζόμενης Χρυσής Αυγής. Οι Κασσαβέτη & Τζούκας (2020: 326) επισημαίνουν πως η συγκεκριμένη ομάδα αποτέλεσε την αφορμή ταύτισης των οπαδικών κύκλων με *«βίαιες και περιθωριακές πολιτικές ομάδες»,* των οποίων η ύπαρξη αγγίζει τα όρια του *«αστικού μύθου»,* ισχυρισμός που θα συζητηθεί εκτενέστερα παρακάτω.

Η δράση των μελών της ΝΟΠΟ φαίνεται να εκκινεί μία μεγάλη συζήτηση στην ελληνική κοινή γνώμη, γεγονός που αναγκάζει τη διοίκηση του Παναθηναϊκού (διοίκηση Βαρδινογιάννη) να σταματήσει τη λειτουργία των συνδέσμων από κοινού με την παραχώρηση της μεγαλύτερης μερίδας εισιτηρίων στην Πανελλήνια Λέσχη Φίλων Παναθηναϊκού (ΠΑΛΕΦΙΠ). Η σύμπλευση της ΠΑΛΕΦΙΠ με τη διοίκηση, μάλιστα, κατακρίνεται έντονα από τον κόσμο του Παναθηναϊκού, ο οποίος, παράλληλα, θεωρεί προσχηματικές τις προσπάθειες της διοίκησης, ούτως ώστε να έχει μεγαλύτερη επιρροή και περισσότερο έλεγχο επί των οπαδών.

Σημειώνεται πως στην εθνογραφική προσέγγιση των Testa και Armstrong (2010), σε σχέση με τους *UltraS* στην Ιταλία, η αδελφοποίηση του συνδέσμου της Ρόμα, με το νεοφασιστικό πυρήνα της Ελλάδας γίνεται με τον Παναθηναϊκό (Testa &

Armstrong, 2010: 51)[28]. Επιπλέον, άλλες αδελφοποιήσεις έχουν γίνει με τους οπαδούς της Rapid Wien, αλλά και με τη Dinamo Zagreb, οι οποίοι έχουν ακροδεξιές τάσεις, γεγονός με το οποίο θα ασχοληθούμε στις παρακάτω ενότητες.

Σε περιόδους κρίσης, όπως θα ήταν αναμενόμενο, ο κόσμος του αθλητισμού φαίνεται να μπαίνει σε δεύτερη μοίρα, ενώ, παράλληλα, ενισχύεται η επικράτηση της ιδεολογίας: το ποδόσφαιρο, όντας ένας πολιτισμικός χώρος, δραματοποιεί και κωδικοποιεί πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, οι οποίες είναι ήδη διακριτές στην κοινωνία (Zaimakis, 2016: 1). Έχοντας δει, προηγουμένως, πως η δημόσια σφαίρα διασπάται και χωρίζεται σε δύο αντιθετικούς πόλους, έτσι, όπως είναι αναμενόμενο, πόλωση παρατηρείται και στους κόλπους του οπαδισμού, οι οποίοι δομούνται γύρω από δύο πυλώνες με διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό: τον *νεοναζιστικό-φασιστικό*[29] και τον *αντιφασιστικό.*

Ασφαλώς, η πολιτικοποίηση του ποδοσφαίρου εγείρει ενστάσεις, οι οποίες ενσαρκώνονται στο οπαδικό δόγμα *«No Politica»,* που υιοθετείται κυρίως από τον Ολυμπιακό[30]. Ωστόσο, η στάση αυτή φαίνεται να μη γίνεται αποδεκτή από μεγάλη μερίδα οπαδών, οι οποίοι αν και υποστηρίζουν διαφορετικές ομάδες, δημιούργησαν το *Radical Fans United, «μια κερκίδα που θα παίρνει θέση και για ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα (όπως έγινε στην εξέγερση του Δεκέμβρη, με τις μειώσεις μισθών και τις καταλήψεις, με τις δράσεις κοινωνικής αλληλεγγύης κ.ά.) μιας και αποτελούμε ζωντανό κομμάτι της κοινωνίας»* (Radical Fans United (RFU), 2020). Παράλληλα, από το 2009, εκδίδεται το περιοδικό *Humba,* με στόχο την κοινοποίηση ιδεών *«για το κοινωνικό και*

[28] Το φαινόμενο του (νεο) ναζισμού στο χώρο των οπαδών και φιλάθλων δεν αφορά μόνο την περίπτωση του Παναθηναϊκού. Για τον τρόπο με τον οποίο παρείσφρησε η ιδεολογία του νεοναζισμού στους οπαδικούς κύκλους, βλ. Ζαϊμάκης, Γ. (2012, Δεκεμβρίου 22). *Οπαδοί και ναζιστικοί πυρήνες στην ποδοσφαιρική μικροκοινωνία.* Ανάκτηση Νοέμβριος 30, 2020, από left.gr: https://left.gr/news/opadoi-kai-nazistikoi-pyrines-stin-podosfairiki-mikrokoinonia

[29] Σε άρθρο της Λουκά (2013) γίνεται μια προσπάθεια επισκόπησης της ελληνικής Ακροδεξιάς στους κύκλους των οπαδών. Όσον αφορά την απήχηση της Χρυσής Αυγής στους κόλπους του ΠΑΟ, τα ποσοστά εμφανίζονται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα (Λουκά, 2013).

[30] Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ντοκιμαντέρ του Τάσου Αλευρά με τίτλο *WHAT POLITICA – a non-political football story,* το οποίο εξετάζει την περίπτωση του Ολυμπιακού, ο οποίος διαθέτει μία κερκίδα που, σύμφωνα με την ίδια, συνδέεται στενά με τα λαϊκά στρώματα, αλλά και τον τρόπο που οι φίλαθλοι αντέδρασαν στις δημοτικές εκλογές του 2014, στον Πειραιά.

πολιτικό νόημα των σπορ, την εμπειρία του γηπέδου, την οπαδική κουλτούρα και τον κόσμο της κερκίδας»[31].

Παναθηναϊκό Κίνημα (ΠΑΝΚΙ): Ο μόνος λόγος για να ψηφίσουμε[32]

Το Μάιο του 2012, το Παναθηναϊκό Κίνημα (ΠΑΝΚΙ), παρουσιάζεται στο ελληνικό εκλογικό σώμα ως ένα *«κοινωνικό κίνημα, με αφετηρία τον ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ, που στηρίζεται στις τάξεις των φιλάθλων του αλλά στοχεύει ν' αγκαλιάσει ολόκληρη την κοινωνία»*[33]. Στις Βασικές Αρχές ίδρυσης του ΠΑΝΚΙ, σημειώνονται: η υιοθέτηση αντιμνημονιακής πολιτικής, το αίτημα για την άρση κάθε είδους ασυλίας των πολιτικών και οικονομικών παραγόντων, *«η ισονομία, η ισότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη και η αλληλεγγύη»*, (Παναθηναϊκό Κίνημα, 2012). Παράλληλα, διευκρινίζονται και τα αιτήματα για καθορισμό της ελληνικής ΑΟΖ, ανάγκη διευθέτησης του μεταναστευτικού, αντίταξη στο ιδιώνυμο «της χρήσης κουκούλας»[34], και το χρόνιο γηπεδικό

Εικόνα 3 Αφίσα του ΠΑΝΚΙ από την προεκλογική εκστρατεία του 2014

[31] Για τον απολογισμό των δέκα ετών κυκλοφορίας του περιοδικού, επισκεφθείτε το https://www.humbazine.gr/index.php/editorials/deka-chronia-kai-eimaste-akoma-edo-editorial-diploy-epeteiakoy-teychos-36-37/#sthash.0QF8oQPa.dpbs

[32] Πρόκειται για τίτλο που προπαγανδίζει το ΠΑΝΚΙ στη στήλη της αλληλογραφίας του 4ου τεύχους του περιοδικού Θύρα 13, το Δεκέμβριο του 2012 (Θύρα 13, 2012: 41).

[33] Από την παρουσίαση του κόμματος στον επίσημο λογαριασμό του στο Facebook.

[34] Το ιδιώνυμο αφορά πρόταση πού είχε κατατεθεί κατά την περίοδο εκείνη, από τον αναπληρωτή Υπουργό Εσωτερικών, Χ. Αθανασίου, αναφορικά με την «ποινικοποίηση της κουκούλας» στις διαδηλώσεις (Τζάθας, 2012). Το μέτρο αυτό συνάντησε και την αντίσταση των οπαδών. Με ανακοίνωση που εξέδωσε η Θύρα 13, μάλιστα, επεσήμανε πως δεν πρόκειται να ανεχθεί την υιοθέτηση αυτού του μέτρου, προειδοποιώντας, παράλληλα, για *«αντίμετρα σε κάθε κατασταλτική κίνηση, αντίποινα σε κάθε σύλληψη και γενικευμένη απειθαρχία»* (Θύρα 13, 2012).

πρόβλημα του Παναθηναϊκού για το γήπεδο στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας (Παναθηναϊκό Κίνημα, 2012).

Παρά το γεγονός πως στις εθνικές εκλογές (Μάιος 2012) έλαβε μερικές δεκάδες ψήφους, στις δημοτικές εκλογές του ίδιου έτους που ακολούθησαν, οι ψήφοι που συγκέντρωσε ξεπέρασαν τις 10000[35]. Δύο χρόνια αργότερα, στις Ευρωεκλογές, τα ποσοστά του κόμματος άγγιξαν το 0,74% των ψήφων, η δημοτικότητα, δηλαδή του κόμματος αυξήθηκε. Τόσο το περιοδικό της Θύρας 13, όσο και η ιστοσελίδα της, γίνονται ένας δίαυλος επικοινωνίας μεταξύ των οπαδών και του ΠΑΝΚΙ.

Θύρα 13: Πολιτικός Λόγος και Κοινωνικοπολιτικά Αντανακλαστικά

Το 2006, ιδρύθηκε από τους οργανωμένους οπαδούς του ΠΑΟ, ο *Ενιαίος Φορέας Συνδέσμων Θύρας 13,* γεγονός που αποτέλεσε σημείο- τομή στους οπαδικούς κύκλους της ομάδας (Τζούκας, 2013). Για λόγους συντομίας και για αποφυγή οποιασδήποτε σύγχυσης, σημειώνεται πως στο εξής οι Σύνδεσμοι Φιλάθλων Παναθηναϊκού θα αναφέρονται εναλλακτικά και ως *Θύρα 13,* καθ' ότι στη συγκεκριμένη οροθέτηση περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, σύνδεσμοι φιλάθλων στην Αττική (Κεντρικός, Βορεια Προάστεια, Γκύζη, Ζωγράφου, Γαλάτσι, East End, West Block κα.), στην ελληνική επαρχία (Άρτα, Ιωάννινα, Αγρίνιο, Ρέθυμνο κα.), αλλά και στο εξωτερικό (Κύπρος, ΗΠΑ, Γερμανία, Ην. Βασίλειο, Αυστρία κα.).

Ξεκινώντας την συζήτηση γύρω από τους Συνδέσμους Φιλάθλων του Παναθηναϊκού και τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται μέσω αυτών, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό το άρθρο που συναντάται στο περιοδικό Θύρα 13, το οποίο εκδίδεται από τον Ενιαίο Φορέα, τον Δεκέμβριο του 2013. Στο άρθρο *«Η σωστή ερμηνεία του No Politica»,* ο συγγραφέας τονίζει πως τα πανό που υψώνονται αφορούν το μνημόνιο, την Παλαιστίνη *«και ένα σωρό άλλα κοινωνικά ζητήματα»,* ενώ λίγο παρακάτω σημειώνεται: *«Δεν γίνεται να βάζεις τον Παναθηναϊκό πάνω απ' όλα, να ξέρεις ότι επί*

[35] Για τα στοιχεία των εκλογών του 2012, και, συγκεκριμένα, του Παναθηναϊκού Κινήματος, επισκεφτείτε το http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012b/public/index.html#{%22cls%22:%22party%22,%22params%22:{%22id%22:65}}

κατοχής οι ναζί μπούκαραν στη Λεωφόρο και μας έκλεβαν τους τίτλους από την τροπαιοθήκη μας και να είσαι νεοναζί» (Θύρα 13, 2013).

Ο Τζούκας (2013) αναφέρεται σε τρεις διαφοροποιήσεις που λειτούργησαν καταλυτικά στον μετασχηματισμό του συνδεσμιακού χώρου του Παναθηναϊκου: (1) τη δολοφονία του Μιχάλη Φιλόπουλου (2007)[36] και τα γεγονότα που ακολούθησαν τη δολοφονία Γρηγορόπουλου, (2) την είσοδο της πολυμετοχικότητας στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της ομάδας, (3) την κρίση του πολιτικού συστήματος, η οποία αναφέρθηκε και παραπάνω.

Ήδη, ωστόσο, από το 2008, έπειτα από τη δολοφονία Γρηγορόπουλου, που ήταν και ο ίδιος οπαδός της ομάδας, η Θύρα 13, δείχνει να ριζοσπαστικοποιείται. Πιο συγκεκριμένα, με πανό στο οποίο αναγράφεται «*No justice, no peace»,* οι οργανωμένοι οπαδοί *«υιοθετούν πολιτικές που υπερβαίνουν τα όρια του ποδοσφαιρικού ακτιβισμού απαιτώντας ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές»* (Zaimakis, 2016: 9). Αντίστοιχα ενεργή είναι η Θύρα 13 και σε σχέση με τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα (Killah P), το 2013, από τον Χρυσαυγίτη Γιώργο Ρουπακιά, εκδίδοντας ανακοίνωση, η οποία μεταξύ άλλων αναφέρει: *«Υ.Γ. Όταν η δικαιοσύνη λειτουργεί επιλεκτικά και η αστυνομία κλείνει τα μάτια της είναι φυσικό και επόμενο να συμβαίνουν γεγονότα σαν αυτό της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα. Να είσαι καλά όπου και αν βρίσκεσαι παλικάρι…»*.

Όπως διακρίνεται και από την Εικόνα 4, η ενδογηπεδική αντίδραση στη δολοφονία του Φύσσα υπήρξε έντονη. Περαιτέρω, η κερκίδα του Παναθηναϊκού, κατονόμασε τη φασιστική απειλή *(«Νεκρός από μαχαίρι φασίστα»),* αντιτάχθηκε στην μιντιακή κάλυψη που επέλεξε το Πρώτο Θέμα[37] *(«Πρώτο Θ(αίμα)»),* ενώ προέταξε συνειδητά την υιοθέτηση της μαχητικότητας στο εξής *(«Εμείς δε θα σιωπήσουμε»).*

[36] Πρόκειται για τη δολοφονία του οργανωμένου φιλάθλου του Παναθηναϊκού, Μιχάλη Φιλόπουλου, στην Λεωφόρο Λαυρίου, στην περιοχή της Παιανίας, από συνδεσμίτες του Ολυμπιακού. Σε τεύχος της Θύρας 13, αναφέρεται πως *«Αποτελεί κομβικό σημείο αναφοράς στη δράση μας. Για τους πραγματικούς μαχητές υπάρχει προ και μετά ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΕΠΟΧΗ [sic], με ό,τι αυτό συνεπάγεται»* (Ν. ΜΑΧΝΟ, 2013).

[37] Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η εργασία των Μέρμηγκα, Ι., & Γέρου, Π. (2017). «Σκοτωμένος δυο φορές»: Ηθική και εκφασισμός με αφορμή τη δημοσίευση της φωτογραφίας του δολοφονημένου Παύλου Φύσσα. Στο Μ. Κομνηνού, *Δημόσια σφαίρα σε κρίση* (σσ. 181-210). Αθήνα: Παπαζήσης, όπου μελετάται η μιντιακή κάλυψη της δολοφονίας.

Ακριβώς αυτή η πορεία, από την πολιτική και κοινωνική αντίληψη στην έκφρασή της πάνω σε πανό και συνθήματα θα μας απασχολήσει και παρακάτω.

Εικόνα 4 Πανό που αναρτήθηκε από τη Θύρα 13 για τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα **Πηγή**: https://www.sport24.gr

5 Ερευνητικός Σχεδιασμός

Όπως εύστοχα σημειώνει ο Τζούκας (2013), το ζήτημα της πολιτικότητας των (οργανωμένων) οπαδών χρήζει συστηματικών ερευνών, και ειδικότερα, έχει ανάγκη από *«εμπειρικές έρευνες, με τη χρήση ερωτηματολογίων, οι οποίες ενδέχεται να μας αποκαλύψουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την πολιτική ταυτότητα των οπαδών».* Ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη της *Θύρας 13* αφουγκράζονται τα κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα και μετουσιώνουν την κάθε ιδεολογία εντός των κόλπων της σε κοινωνική ή πολιτική δράση, είναι άξονες γύρω από τους οποίους θα επιχειρηθεί να κινηθούμε.

Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, χρειάζεται να σκιαγραφήσουμε το ποιοι εν τέλει είναι αυτοί οι οπαδοί, και βάσει ποιών κινήτρων έγιναν μέλη των Συνδέσμων Φιλάθλων. Επιπλέον, αξίζει να δούμε πώς, στο εσωτερικό ενός συνδέσμου, επικρατεί κάποια ιδεολογία και με ποιο τρόπο λαμβάνονται οι αποφάσεις για αυτό, που προς το παρόν ίσως καταχρηστικά, θα λέγαμε πολιτική κινητοποίηση. Θα διερευνηθεί, επίσης, αν οι Σύνδεσμοι αποτελούν μέρος της Κοινωνίας των Πολιτών και αν οι τακτικές του ταυτίζονται ή πλησιάζουν αυτές των Κοινωνικών Κινημάτων.

Αρκεί να υπενθυμίσουμε πως *«ως κοινωνία πολιτών νοείται το σύνολο των συσσωματώσεων (οργανώσεων, κινημάτων και δικτύων), που μπορεί να έχουν τυπικά, δηλαδή νομικά, αναγνωρισμένη ή άτυπη (ανεπίσημη) μορφή, εντάσσονται στον χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά και α) είτε εγείρουν ή εν δυνάμει θα μπορούσαν να εγείρουν κάποια αξίωση έναντι του κράτους να πράξει κάτι (π.χ. να θεσπίσει ένα δικαίωμα) ή να παραλείψει κάτι (π.χ. να απέχει από διακριτική μεταχείριση υπέρ κάποιων) β) είτε δραστηριοποιούνται όχι για τον προσπορισμό κέρδους, αλλά για την παροχή υπηρεσιών, συχνά συμπληρωματικά προς τις δημόσιες υπηρεσίες ή σε υποκατάστασή τους (π.χ. τα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης)»* (Σωτηρόπουλος, 2017:25).

Ενδιαφέρον προκύπτει και για τον τρόπο που καλλιεργείται η ταυτότητα του «συνδεσμίτη Παναθηναϊκού», και αν αυτό το συλλογικό βίωμα επιδρά στην πολιτική συμπεριφορά. Για παράδειγμα, αν ο ταξικός προσδιορισμός αποτελεί κομμάτι της οπαδικής ταυτότητας, πώς εγγράφεται στη δράση των Συνδέσμων; Τέλος, τι ήταν και

ποια είναι σχέση του Παναθηναϊκού Κινήματος με τους ίδιους τους οπαδούς και πως αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι το κόμμα, τότε και τώρα.

Πρέπει να επισημανθεί πως αυτό που ονομάζουμε «πολιτική δράση», δε θεωρείται δεδομένο κατά τη διάρκεια της «γηπεδικής εμπειρίας». Δεν είναι, δηλαδή, αυτονόητο ότι θα υπάρξει κάποιου είδους καταγγελία, μέσα από πανό ή συνθήματα, σε κάθε οργανωμένη παρουσία οπαδών. Και ενδεχομένως για το λόγο αυτό αξίζει παραπάνω μελέτη όταν αυτή γίνεται αισθητή.

Πολιτικοποίηση και Θύρα 13: Συλλογική Ταυτότητα και Συλλογική Μνήμη μέσα την Προφορική Αφήγηση των Οργανωμένων Οπαδών

Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, η πολιτική συμπεριφορά των πολιτών σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό και με την πολιτική τους κουλτούρα. Η τελευταία, διαμορφώνεται στο πλαίσιο των ιδιαίτερων οικονομικών, πολιτικών, πολιτισμικών και κοινωνικών παραγόντων. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο οι παράγοντες αυτοί νοηματοδοτούνται και στη συνέχεια αναπαράγονται δε θα μπορούσε να υφίσταται χωρίς τη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας. Σύμφωνα με τον Craib (1998), οι ταυτότητες που υιοθετούν τα άτομα είναι ρευστές και αποτελούν αντικείμενα διαρκούς διαπραγμάτευσης με τις συλλογικότητες και τις ομάδες, εντός του κοινωνικού συνόλου όπου δραστηριοποιούνται.

Ωστόσο, η κάθε ταυτότητα που υιοθετεί το υποκείμενο δεν είναι αυθύπαρκτη, αλλά είναι στενά συνδεδεμένη με τη μνήμη και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, με τη συλλογική μνήμη. Και, εδώ, πρέπει να υπενθυμίσουμε τη σημείωση του Λιάκου (2011) πως *«η μνήμη αφορά ζητήματα που η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία περιφρονούσε, ή για τα οποία αδιαφορούσε, ζητήματα όμως που παίζουν διαμορφωτικό ρόλο στην ταυτότητα των ανθρώπων. […] Η μνήμη απέκτησε ηθικές διαστάσεις ως αντίσταση».*

5.1 Μεθοδολογία

Για την έρευνα θα χρησιμοποιηθεί η εθνογραφική προσέγγιση. Ειδικότερα, θα γίνει μία προσπάθεια να καταλάβουμε και να εξηγήσουμε τον τρόπο που, εν προκειμένω οι οργανωμένοι οπαδοί του Παναθηναϊκού, ζουν, βιώνουν, νοηματοδοτούν και αντιλαμβάνονται τον κόσμο, την κοινωνία και την ομάδα τους.

Αυτού του είδους η προσέγγιση, επιπλέον, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα και στην κατασκευασμένη φύση κάθε συμπεριφοράς, της ηθικής, των κοινωνικών κανόνων και των ιδεολογικών συστημάτων (Bentz & Shapiro , 1998: 118).

Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται πως μεγαλύτερη ευχέρεια θα προσφέρει η διεξαγωγή ημι-δομημένων συνεντεύξεων με (ενεργά ή μη) μέλη των Συνδέσμων Φιλάθλων του Παναθηναϊκού, όπως και με (ενεργούς ή μη) υποστηρικτές του Παναθηναϊκού Κινήματος. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες στην έρευνα καλούνται να απαντήσουν σε ορισμένες «διερευνητικές ερωτήσεις» (βλ. 2ο Παράρτημα), προκειμένου να αναδείξουν τις δικές τους αφηγήσεις γύρω από τα υπό συζήτηση θέματα. Επιπλέον, οι συνεντευξιαζόμενοι θα ερωτώνται για άλλους πιθανούς γνωστούς ή φίλους, οι οποίοι θα δέχονταν να συμμετέχουν σε συνέντευξη ούτως ώστε να αυξηθεί το δείγμα και να καλυφθεί όσο γίνεται μεγαλύτερο φάσμα αφηγήσεων *(μέθοδος της χιονοστιβάδας)* (Merkens, 2004: 168). Η ημι-δομημένη μορφή των συνεντεύξεων δεν έχει καθορισμένη διάρκεια.

Παράλληλα, όπως φαίνεται και από τις συνεντεύξεις που διεξήγαγαν τα προηγούμενα χρόνια ακαδημαϊκοί με οπαδούς (Corrigan, 1979; Armstrong, 1998; Giulianotti, 1993, 1994; Spaaij, 2006), η σημείωση πως πρόκειται για *«ένα βιβλίο»* (στην προκειμένη για μία διπλωματική εργασία), είχε δύο ειδών αντιδράσεις: είτε προθυμία για να βοηθηθεί ο ερευνητής, είτε απροθυμία υπό τον φόβο συνεργασίας του μελετητή με την αστυνομία. Πράγματι, η παρατήρηση αυτή επαληθεύτηκε και στη συγκεκριμένη μελέτη. Επιπλέον, πολλάκις επισημάνθηκε από τους συνεντευξιαζόμενους η ανάγκη εχεμύθειας και προς τους συνοπαδούς τους, γεγονός που θα μας απασχολήσει και παρακάτω.

Προσφέρεται η ευκαιρία, στο σημείο αυτό, να τονιστεί πως λόγω της ευαίσθητης φύσης της κοινωνικής έρευνας –κατά την οποία οι αφηγήσεις και τα βιώματα των εμπλεκομένων τίθενται υπό επεξεργασία– επιβάλλεται η συμμόρφωση με ένα σύνολο τυπικών και άτυπων κανόνων. Άλλωστε, πέραν της δεοντολογίας, η επεξεργασία δεδομένων υπόκειται και σε νομικές διατάξεις και αντίστοιχες κυρώσεις σε περίπτωση που παρατηρηθεί κάποια παράβαση[38]. Για τους λόγους αυτούς, συντάχθηκε η *Φόρμα Συναίνεσης Συμμετοχής στην Έρευνα* (1ο Παράρτημα). Στόχος του συγκεκριμένου

[38] Βλ. Άρθρο 28 - Νόμος 4624/2019 - Επεξεργασία και ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης

εντύπου είναι η κατανόηση από πλευράς συνεντευξιαζόμενου και η δέσμευση από πλευράς ερευνητή πως δεν υπάρχει πρόθεση εξαπάτησης.

Για τη *«συστηματική περιγραφή του νοήματος των ποιοτικών δεδομένων»* (Schreier, 2014: 170) χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου. Η ανάλυση των αφηγήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη, καθ' ότι επί της ουσίας οικοδομούνται γύρω από *«ιστορικά συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, και επιπλέον επιβεβαιώνονται με τη μέθοδο της σύγκρισης μεταξύ των περιπτώσεων»* (Κόντου & Λιάπη, 2014: 26).

Αυτό που κοινώς κάνει η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου είναι η δημιουργία ενός συστήματος κατηγοριών και στη συνέχεια η ερμηνεία των κατηγοριών αυτών βάσει των ερευνητικών ερωτημάτων (Παγκουρέλια & Παπαδοπούλου, 2009). Ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα της συγκεκριμένης μεθόδου σχετίζεται με την ομαλή σχηματοποίηση των κατηγοριών που διακρίνονται, γεγονός που καθιστά τη σύγκριση των εκάστοτε περιπτώσεων πιο εύκολη (Uwe, 2017). Παρά ταύτα, μειονέκτημα της κωδικοποίησης που χρησιμοποείται στη συγκεκριμένη μέθοδο, θεωρείται κατά τον Glaser (1965), το γεγονός πως τείνει να λειτουργεί ως έλεγχος προαποφασισμένων υποθέσεων.

Παρόμοια, ωστόσο όχι ταυτόσημη, είναι και η θεματική ανάλυση των Braun and Clarke (2006), η οποία περιέχει: τη βύθιση, τη δημιουργία μίας αρχικής κωδικοποίησης, την αναζήτηση και την ταυτοποίηση θεματικών, την ανασκόπηση, την επεξήγηση και ανάλυση των θεματικών αυτών και, τελικώς, τη συγγραφή μίας έκθεσης. Ειδικότερα, η μέθοδος αυτή, η οποία χρησιμοποιήθηκε σε περιορισμένο βαθμό στην παρούσα εργασία, αναγνωρίζει θέματα (μοτίβα δηλαδή) σε όλο το φάσμα των δεδομένων, και με γνώμονα το ερευνητικό ερώτημα, στοχεύει στην ανάλυση των από *«κάτω [σημ.: τα δεδομένα] προς τα πάνω»* (Braun & Clarke, 2013: 175). Σαφώς, ο ίδιος ο ερευνητής πρέπει να λάβει υπόψιν τα κριτήρια βάσει των οποίων τα συμπεράσματά του μπορούν να γενικευθούν αλλά και να θεωρηθούν έγκυρα (Smith & Caddick, 2012).

Στο πλαίσιο της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας διεξήχθησαν 16 συνεντεύξεις με φιλάθλους του Παναθηναϊκού, οι οποίοι είναι ή υπήρξαν ενεργά μέλη του οπαδικού χώρου. Το υπό διερεύνηση δείγμα απαρτιζόταν αποκλειστικά από άντρες, ηλικίας 25

έως 70 περίπου ετών. Το εκπαιδευτικό υπόβαθρο διέφερε από άτομο σε άτομο, όπως συνέβη και σε ό,τι αφορά το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο του καθενός. Επιπλέον, διαφορετικός ήταν και ο τόπος καταγωγής, κατοικίας και δραστηριοποίησης των συμμετεχόντων. Για λόγους εχεμύθειας, τα αρχικά των ονομάτων που παρουσιάζονται στα παρακάτω αποσπάσματα συνεντεύξεων έχουν αλλαχθεί.

Η κωδικοποίηση που προέκυψε αφορούσε το ποιοι είναι εν τέλει οι συνδεσμίτες, πώς καθιερώνεται η ιεραρχία ενδοσυνδεσμιακά, πώς παράγεται η πολιτική δράση, ποιες είναι οι δράσεις που καθιστούν τη Θύρα 13 κοινωνία των πολιτών και ποιες είναι αυτές οι τακτικές που προσιδιάζουν σε αυτές των κοινωνικών κινημάτων, τι ήταν το Παναθηναϊκό Κίνημα.

Επιπλέον οπτικοακουστικό υλικό και ανακοινώσεις- δημοσιεύσεις αντλήθηκαν από διαδικτυακές σελίδες Συνδέσμων του Παναθηναϊκού αλλά και από ανεξάρτητους χρήστες, σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, και από τεύχη του περιοδικού «Θύρα 13», το οποίο εξέδιδε η ίδια η Θύρα 13, με τη συγγραφική συνδρομή οπαδών. Αξίζει να σημειωθεί πως, σε μια προσπάθεια για σφαιρική κατανόηση του ζητήματος, η γράφουσα παρευρέθηκε στον Τελικό Κυπέλλου Ελλάδας, μεταξύ του Παναθηναϊκού και του ΠΑΟΚ, προκειμένου να καταγραφούν παρατηρήσεις σε σχέση με το κλίμα που επικρατεί στον γηπεδικό χώρο, αλλά και το συσχετισμό δυνάμεων, που ενδεχομένως να μεταβάλλεται εντός του «οπαδικού τελετουργικού».

6 «Δεν υπάρχει Θύρα 13 χωρίς τον Παναθηναϊκό, και δεν υπάρχει Παναθηναϊκός χωρίς τη Θύρα 13»

Για τον τίτλο του παρόντος κεφαλαίου χρησιμοποιήθηκε η φράση ενός οπαδού του Παναθηναϊκού, ο οποίος κλήθηκε να απαντήσει σε ερώτηση που αφορά τον τρόπο που συμβάλλει ο σύνδεσμος στην πορεία και τις επιδόσεις της ομάδας. Η αλληλεπίδραση μεταξύ του Παναθηναϊκού και της κερκίδας του, αν και προφανής για τους οπαδούς, δε θεωρείται δεδομένη. Η προσήλωση στην ομάδα φαίνεται να αντλεί περισσότερο από την «Παναθηναϊκή ιδέα» και τις «Παναθηναϊκές αξίες», παρά από τις επιδόσεις της ίδιας της ομάδας:

> Οι σύνδεσμοι είναι για μένα η ψυχή των συλλόγων. Συχνάζουν οι νέοι και όχι μόνο. Αγόρια και κορίτσια που αγαπάνε πάρα πολύ το σύλλογο και αφιερώνουν τη ζωή τους στο σύλλογο. Είναι πιστοί στρατιώτες. Είναι η ψυχή κι η δύναμη του Παναθηναϊκού μας όλου οι σύνδεσμοι της Θύρας 13.[39]

Σε ό,τι αφορά την εγγραφή στο σύνδεσμο, αυτή δίνει τη δυνατότητα στους οπαδούς, μεταξύ άλλων, να αγοράζουν εισιτήρια και κάρτες διαρκείας για την παρακολούθηση των αθλητικών αγώνων, να πηγαίνουν εκδρομές σε αγώνες εκτός έδρας και να συμμετέχουν στις χορογραφίες και τη δημιουργία των πανό που παρουσιάζονται στην κερκίδα. Εκτός από την εμψύχωση των παικτών για τα ενενήντα λεπτά του (ποδοσφαιρικού) αγώνα, η οπαδική δράση των συνδέσμων περιλαμβάνει και την παρουσία σε αγώνες λιγότερο δημοφιλών αθλημάτων:

> Ειδικά σε κάποια αθλήματα εκτός μπάλας, όπως είναι το βόλεϊ, όπως είναι το χάντμπολ, όπως πάνε οι φίλαθλοι σε ματς με ΑΜΕΑ[40], που δεν έχουν τόσους

[39] Συνέντευξη Ε.Ι.

[40] Αξίζει να σημειωθεί πως ο Παναθηναϊκός ΑμεΑ διαθέτει εννέα τμήματα (μπάσκετ με αμαξίδιο, σκοποβολή, ξιφασκία σε αμαξίδιο, άρση βαρών σε πάγκο, πινγκ πονγκ, ποδηλασία, κολύμβηση, παρατρίαθλο και τοξοβολία) ενώ αποτελεί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε σχετική ανακοίνωση, *«ένα από τα "καμάρια" του Συλλόγου και έχει κατορθώσει να κερδίσει τις καρδιές των οπαδών του Συλλόγου»* (Ερασιτέχνης, 2020).

πολλούς φιλάθλους, όπως και τα άλλα που είναι γνωστά. Εκεί ειδικά πιστεύω ότι παίζει μεγάλο ρόλο η υποστήριξη από το κοινό.[41]

Αξίζει μια παρέκβαση και να σημειωθεί πως μέρος της Θύρας 13 ασχολείται με τη διοίκηση του Ερασιτέχνη Παναθηναϊκού, η χρηματοδότηση του οποίου χαρακτηρίστηκε από συνεντευξιαζόμενο ως *«θέμα κουλτούρας».* Σε πολλές περιπτώσεις αναφέρθηκε ότι ένα θέμα των συνελεύσεων των συνδέσμων, όπως θα δούμε και παρακάτω, αποτελεί η στήριξη του Ερασιτέχνη. Ακολουθούν δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

> Τότε είχε η Θύρα 13 τον Παναθηναϊκό, τον Ερασιτέχνη Παναθηναϊκό, κάποια άτομα από τη Θύρα 13, όχι ολόκληρη, αλλά κάποιοι... Η Θύρα 13 καλά έκανε τότε και το είχε αναλάβει, γιατί δεν υπήρχε άλλος.[42]

> Για παράδειγμα, η 13 βοηθούσε πάρα πολύ τα τμήματα του Ερασιτέχνη του Παναθηναϊκού, τις χρονιές που δεν υπήρχαν χρήματα, ας πούμε: για να πληρωθούν οι παίκτες έβαζαν από την τσέπη τους, τα εισιτήρια να πηγαίνουν όλα στα παιδιά που παίζουν, τις βενζίνες για το λεωφορείο για να πάνε να παίξουν εκτός έδρας αγώνα, το τέτοιο για να μείνουν, την ταβέρνα για να φάνε, όλο αυτό το κομμάτι, ρε παιδί μου, με μεράκι, με αγάπη, με όλο αυτό το σύνολο συναισθημάτων και πραγμάτων μπορούσες να κάνεις.[43]

Η ενασχόληση με το σύνδεσμο, η οποία είναι σε πολλές περιπτώσεις πολυετής και σε καθημερινή βάση, δημιουργεί την αίσθηση του ότι τα μέλη ανήκουν σε μία οικογένεια. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή ενός συμμετέχοντα:

> Τι σήμαινε ο σύνδεσμος; Κάθε μέρα απόγευμα ανοίγαμε, Δευτέρα έως Παρασκευή. Αράζαμε εκεί, μαλακίες: «πότε είναι το επόμενο παιχνίδι;», «που θα πάμε;», «τι θα κάνουμε;», χαχαχα-χουχου. Όπου μέσα από όλο αυτό, φαντάσου, είμαστε ένας πυρήνας 40-50 άτομα, για μία δεκαπενταετία ήμασταν σχεδόν κάθε μέρα μαζί. Μαζευόμαστε club, θα αράξουμε, πάμε γήπεδο, θα πηγαίναμε μαζί γήπεδο. Άμα είχε εκδρομές, θα πηγαίναμε μαζί εκδρομή, άμα είναι να κάνουμε κάτι, κατάλαβες, θα το κάναμε. Και έγινε ένα τρομερό δέσιμο, το οποίο υπάρχει

[41] Συνέντευξη Χ.Γ.
[42] Συνέντευξη Ρ.Κ.
[43] Συνέντευξη Τ.Ν.

μέχρι σήμερα. Μέχρι σήμερα που σου μιλάω είμαστε κολλητοί αδέρφια, άμα πάθει ο ένας θα πάρει τηλέφωνο τους άλλους. Θα σκάσουμε επιτόπου...[44]

Είναι γεγονός πως ο *«κόσμος του Παναθηναϊκού»,* όπως τον αποκαλούν οι οπαδοί, οι οποίοι συμμετείχαν στην έρευνα, περιλαμβάνει ανθρώπους που δεν εντάσσονται αποκλειστικά σε μία κατηγορία. Άνθρωποι διαφορετικών ηλικιών, με διαφορετικό ταξικό αυτοπροσδιορισμό, επάγγελμα και καταγωγή, συναθροίζονται και μοιράζονται την αγάπη τους για την ομάδα. Αυτό υπήρξε εμφανές και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, όπου οι συνεντευξιαζόμενοι είχαν πολλές φορές εκ διαμέτρου αντίθετες αντιλήψεις, τρόπους ζωής και κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο. Ωστόσο, πρόκειται για έναν παράγοντα που καθιστά το σύνδεσμο «κύτταρο δημοκρατίας», όπως επισημαίνεται από συμμετέχοντα:

Και οι σύνδεσμοι είναι και ένα κύτταρο δημοκρατίας, αν θες. Όταν λειτουργούν καλά. Δηλαδή, είναι ένας χώρος που μαζεύονται άνθρωποι από παντού και, μάλιστα, της εργατικής τάξης περισσότερο. Και έχει την πολιτική του σημασία, εντάξει.[45]

Πολλές φορές κάναμε συζητήσεις, ποτέ μας δεν τσακωθήκαμε για πολιτικά εδώ [σημ.: στο club της περιοχής], γιατί γενικά σκοτωνόμαστε. Αλλά, εδώ, επειδή είχαμε μία κοινή πορεία ότι και να έλεγε ο ένας ή ο άλλος, το σεβόταν. Δηλαδή ξέραμε ότι κάποιοι είναι αριστεροί στο club, κάποιοι είναι δεξιοί, κάποιοι είναι απλά πατριώτες... Κατάλαβες τώρα... Αλλά πάνω από όλα ήμασταν οικογένεια.[46]

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων υπήρξαν δύο παράγοντες που αποτυπώθηκαν στην πλειονότητα των συνεντεύξεων και οι οποίοι επέδρασαν στο να φέρουν στους κόλπους της κερκίδας τους οπαδούς: η αγάπη για τον Παναθηναϊκό, η οποία χαρακτηρίζεται ως *«αρρώστια»*, και –πρακτικά– η παρέα συνομηλίκων. Το βάπτισμα πυρός φαίνεται να υπήρξε μέσω κάποιας οικογενειακής δραστηριότητας, κυρίως χάριν της ενασχόλησης κάποιου γονέα, συνήθως του πατέρα. Έπειτα, καθοριστικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτιζε η δυναμική των οργανωμένων οπαδών στα μάτια μικρότερων σε ηλικία ατόμων, που παρακολουθούσαν ως θεατές:

[44] Συνέντευξη Μ.Τ.
[45] Συνέντευξη Ρ.Κ.
[46] Συνέντευξη Μ.Τ.

> Και φωνάζουν όλοι δυνατά και, ξέρεις, καμιά φορά φωνάζει και το υπόλοιπο γήπεδο αλλά αυτοί [σημ.: η θύρα των οργανωμένων] δε σταματάνε καθόλου. Οπότε, προφανώς, μεγαλώνοντας σαν παιδί με αυτές τις εικόνες λες ότι «Οκ, εκεί θέλω να πάω κι εγώ, ρε παιδί μου, στο χαμό, να φωνάζω, να βοηθήσω την ομάδα μου να κερδίσει».[47]

> […] Δηλαδή από τότε που ήμουνα πιτσιρικάς και με πήγαινε μαζί του [σημ.: ο πατέρας στο γήπεδο], το μόνο που σκεφτόμουν ήταν, που έβλεπα τους άλλους απέναντι [σημ.: τη θύρα των οργανωμένων], πότε θα μεγαλώσω να πάω και εγώ.[48]

Η διαδρομή από την απλή θέαση ενός ποδοσφαιρικού αγώνα, όμως, στις θύρες των οργανωμένων οπαδών, περιλαμβάνει μια σειρά παραγόντων και άτυπων προϋποθέσεων ένταξης. Μία από αυτές τις προϋποθέσεις είναι η διαρκής παρουσία:

> Είναι η πρώτη μου εκδρομή και λέω «Θέλω να 'ρθω», τους λέω. Λένε «Θα έρθεις ρε μάγκα, αφού έρχεσαι κάθε βδομάδα...». Πάνε και με τις παρουσίες αυτά.[49]

Η ανέλιξη εντός του συνδέσμου, βέβαια, προϋποθέτει και τη δύναμη, τη σωματική αλλά και την πνευματική (*«να περνάει ο λόγος του»,* επισημάνθηκε από ερωτώμενο), το χρόνο που έχει να διαθέσει αλλά και τα ενδιαφέροντα του ίδιου του ατόμου. Αυτό που σε αδρές γραμμές επιχείρησε να περιγράψει ερωτώμενος σχετικά με την ιεραρχία εντός του συνδέσμου είναι το εξής:

> Για να γίνεις αρχηγός πάει να πει ότι τρέχεις. Δεν υπάρχει ψηφοφορία και λοιπά. Τρέχεις, είσαι ενεργός, είσαι ο πιο δραστήριος; Είσαι ο πιο έμπιστος; Είσαι μπροστά. Τέλος. Κάπως έτσι. Είσαι ικανός; Εννοείται, δεν γίνεται να βγεις μπροστά και να τρως φάπες. Πρέπει να ρίχνεις φάπες, που λέει ο λόγος.[50]

Παράλληλα, υπάρχει κι ένας εσωτερικός μηχανισμός *«αυτοκάθαρσης»,* για όσους επιχειρούν να εκμεταλλευτούν τη δυναμική και τις δυνατότητες ενός συνδέσμου.

> Είναι και πολλοί που, όπως καταλαβαίνεις, έχουν βάλει χέρι στο βάζο με το μέλι [γέλιο]. Κι αυτοί μετά έχουνε πάρει τον πούλο ή το κάνανε όσο το κάνανε και στο τέλος την κοπανήσανε και δεν ξαναπατήσανε, ξέρω 'γω. Δηλαδή το καλό είναι ότι

[47] Συνέντευξη Τ.Ν.
[48] Συνέντευξη Μ.Τ.
[49] Συνέντευξη Ι.Κ.
[50] Συνέντευξη Μ.Χ.

> σιγά-σιγά, ότι ανά περιόδους μπορεί να υπάρχουνε τέτοιοι τύποι αλλά στην ουσία υπάρχει μια αυτοκάθαρση ανά κάποια χρόνια, ρε παιδάκι μου. Αλλά το κακό είναι ότι πάντα και να φύγει ο ένας, πάντα παίρνει ο άλλος τα κουμάντα.[51]

> Δρα αμεσοδημοκρατικά, με κάποια ιεραρχία. Αλλά αυτή ιεραρχία δεν είναι ανίκητη. Δεν είναι άτρωτη. Είναι μία ιεραρχία, η οποία αν κάποιοι συσχετισμοί αλλάξουν, θα φύγει. Αν κάτι κάνει, το οποίο στραβώσουν άλλοι, θα φύγει. Έχει πιο πολλή δύναμη η ατομικότητα, από ότι στην κοινωνία. Και είναι και ένας χώρος, ο οποίος… οι άνθρωποι δρουν άμεσα.[52]

Η σημασία του συγκεκριμένου ζητήματος μας ενδιαφέρει καθ' ότι προκειμένου να αντιληφθούμε αν και πως παράγεται πολιτική δράση, οφείλουμε να γνωρίζουμε τα φίλτρα μέσα από τα οποία η δράση αυτή γίνεται εφικτή.

Επισημαίνεται, επίσης, πως οι επικεφαλής των συνδέσμων συνέρχονται ανά διαστήματα, συζητούν και αποφασίζουν τους τομείς στους οποίους θα εστιάσουν κάθε χρονιά. Είναι πιθανό συνέλευση να διεξαχθεί και σε περίπτωση που προκύψει κάποιο ζήτημα, ούτως ώστε να λυθεί. Παρατίθεται η περιγραφή της διαδικασίας από συμμετέχοντα στην έρευνα.

> Έτσι όπως γίνονται οι συνελεύσεις μέσα σε ένα σύνδεσμο, γίνονται και οι συνελεύσεις με τους υπεύθυνους των συνδέσμων. Δηλαδή, υπάρχουν 100 σύνδεσμοι, άρα υπάρχουν 100 υπεύθυνοι, 100 εκπρόσωποι των συνδέσμων. Ο κάθε σύνδεσμος έχει και έναν εκπρόσωπο. Μαζεύονται οι σύνδεσμοι, συζητάνε, βγάζουν τις αποφάσεις τους για τα θέματα και μετά μαζεύονται οι εκπρόσωποι και τα συζητάνε. Και ξανά μανά το ίδιο. Συζητάνε, δηλαδή, τις ιδέες, την απόφαση που έχει πάρει ο σύνδεσμός τους και κάθονται κάτω και βγάζουν το καλύτερο, αυτό που είναι δηλαδή για το καλό όλων.[53]

Αξίζει να σημειωθεί πως ο κόσμος του Παναθηναϊκού δεν δραστηριοποιήθηκε αποκλειστικά σε επίπεδο «φυσικού συνδέσμου», αλλά επέκτεινε την παρουσία του και στο πλαίσιο κάποιου είδους διαδικτυακού συνδέσμου. Ιδιαίτερα πρωτοποριακοί για την εποχή τους ήταν οι συμμετέχοντες στους Green Web Fans, οι οποίοι, όμως,

[51] Συνέντευξη Μ.Τ.
[52] Συνέντευξη Α.Ρ.
[53] Συνέντευξη Ε.Ι.

φαίνεται να διακρίνονται αισθητά από τους οπαδούς που είναι μέλη club, όσον αφορά τη «νοοτροπία».

> Οι Green Web Fans ξεκίνησαν σαν ένα φόρουμ στο internet αλλά μετά γίνανε και σύνδεσμος. […] Κανονικός. Διατήρησε, όμως, και το φορουμ. Κανονικός σύνδεσμος, συμμετείχε στην Θύρα 13 και κάποια στιγμή έγινε μία συγχώνευση κάποιων συνδέσμων σε αυτό που είναι τώρα στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας, στον κεντρικό της Θύρας 13, και μπήκαν εκεί πέρα. Μετά διατηρήθηκε το φόρουμ για ένα διάστημα.[54]

> Οι Green Web Fans ήτανε παιδιά τα οποία ασχολιόντουσαν με το διαδίκτυο. Δεν ήταν έξω. Εμείς ήμασταν έξω, στο δρόμο. Κανονικά. Οι Green Web Fans ήταν... Στην ουσία, ασχολήθηκαν με το διαδικτυακό κομμάτι. Κι ήταν πιο μεγάλοι άνθρωποι πιστεύω. […] Αντιπαλότητα δεν υπάρχει. Μπορεί να δημιουργούνται κάποιες διαφορές, ανάλογα με τι νοοτροπία έχει ο καθένας. Άλλη νοοτροπία έχει κάποιος ο οποίος ασχολείται με τα κομπιούτερ, άλλη νοοτροπία έχει κάποιος που είναι στο δρόμο.[55]

Τόσο οι Green Web Fans, όσο και οι Mad Boys, επισημάνθηκαν ως ομάδες που άνηκαν *«στην εποχή της αγνότητας».* Οι συνεντευξιαζόμενοι οπαδοί, στην πλειονότητά τους, θεωρούν πως ο οπαδικός χώρος έχει διαβρωθεί κι έχει χάσει ορισμένους από τους αξιακούς και ηθικούς κώδικες που διέθετε, γεγονός που, όπως θα δούμε και στη συνέχεια αναλυτικότερα, αναδιαμόρφωσε τον οπαδικό και συνδεσμιακό χάρτη. Η κουλτούρα που διέθεταν οι συνδεσμίτες μπορεί να γίνει αντιληπτή ως εξής:

> […] Πήγαινες στο σύνδεσμο και υπήρχανε μεγάλοι άνθρωποι σε ηλικία οι οποίοι σου μεταλαμπάδευαν το τι είναι Παναθηναϊκός και τι είναι η Παναθηναϊκή ιδέα και τα λοιπά. Είχαμε και τα περιοδικά, και το «Mad Boys» τότε, το οποίο γεννούσε σωστούς οπαδούς και οι οποίοι σου μιλάγανε, ασχολιόντουσαν μαζί τους, μαζί σου, και δεν ήτανε μόνο κάφροι. Ήτανε αλήτες, σωστοί αλήτες. Είχαν σεβασμό σε άλλους Ολυμπιακούς, σε άλλους ΑΕΚτζήδες, μεγάλους, μικρούς, ήτανε απ'αυτούς που δε μαχαιρώνανε, που δεν πάνε σε σπίτια, δεν πάνε σε δουλειές, δε φοράνε κράνη.[56]

[54] Συνέντευξη Ρ.Κ.
[55] Συνέντευξη Ε.Ι.
[56] Συνέντευξη Ι.Κ.

Ειδικότερα, στους Mad Boys και στην συμβολή τους στον χώρο των οπαδών αναφέρθηκε και άλλος οπαδός, λέγοντας τα εξής:

> Οι Mad Boys, γενικότερα, παρότι είχαν στις τάξεις τους ακροαριστερούς, ακροδεξιούς, κεντρώους, ριζοσπάστες, συντηρητικούς, είχαν γενικά τη λογική του να φτιάξουν ένα οπαδικό κίνημα με ριζοσπαστικό μοντέλο. Αντίδραση στη διοίκηση, κοινωνική συνείδηση, οπαδική διαφοροποίηση, και ανάπτυξη μιας διαφορετικής παιδείας για τον οπαδισμό.[57]

Το «μωσαϊκό» των ιδεολογιών σε μια ενιαία κερκίδα

Η πολυμορφία των συνδέσμων είναι εμφανής, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα γόνιμη τη μελέτη της συνύπαρξης τόσων ανθρώπων. Επί παραδείγματι, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σύνδεσμοι, οι οποίοι φέρουν σύμβολα, όπως η περικεφαλαία ή η ελληνική σημαία. Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες η επιλογή αυτού του λογότυπου, παρά τις συνυποδηλώσεις που μπορεί να προκαλεί, υποστηρίζεται πως δεν έχει πολιτική χροιά. Και παρά το γεγονός πως δεν ικανοποιεί μερίδα οπαδών, παράλληλα δε δημιουργεί και οποιαδήποτε σύγκρουση. Συγκεκριμένα, δηλώνεται:

> Έχει γίνει κουβέντα ότι «Γιατί έχετε ελληνική σημαία;» και τέτοια, «Δεν μας εκφράζει» κλπ. και έχουνε πει σαν δικαιολογία αυτό, ότι «Δεν είναι πολιτικό, δεν είμαστε φασίστες. Απλά είναι το σήμα του club και θέλουμε να συνεχίσει να υπάρχει».[58]

Αντιστοίχως, η αντίληψη αυτή φαίνεται πως επιβεβαιώνεται και από τα λεγόμενα άλλου συμμετέχοντα:

> Δεν γουστάρω να σηκώνω το κεφάλι μου και να βλέπω περικεφαλαίες, αλλά είναι κάποια πράγματα τα οποία λες ότι «Εντάξει. δεν μπορώ να το κατεβάσω γιατί υπάρχει κάτι γύρω από αυτό». Οπότε, είναι καθαρά ανθρώπινη, δική μου συνθηκολόγηση.[59]

[57] Συνέντευξη Β.Χ.
[58] Συνέντευξη Α.Ρ.
[59] Συνέντευξη Β.Χ.

Στο μοτίβο «ατομικής συνθηκολόγησης» φαίνεται πως κινούνται και όσοι αυτοπροσδιορίζονται ως αντιφασίστες οπαδοί όσον αφορά τις αδελφοποιήσεις με συνδέσμους, οι οποίοι διαθέτουν εθνικιστικά ή φασίζοντα χαρακτηριστικά. Υπάρχει, δηλαδή, η αντίληψη πως οι αδελφοποιήσεις αποτελούν προϊόν προσωπικών επαφών και δεν συνάδουν με οποιαδήποτε πολιτική ταύτιση:

> Να σου πω ποιο είναι το κουλό της υπόθεσης σε αυτό το πράγμα; Ότι αντιφασίστες κάνανε, για παράδειγμα, με τους Κροάτες, με την Ζάγκρεμπ, που είναι Ναζί, που είναι καθαρά Ναζί. Βέβαια, κάτι μου λέγανε ότι αλλάζει φάση. Αλλά εγώ δεν τα πολύ κάνω αυτά. Αντιφασίστες κάνανε αυτή την αδελφοποίηση και είναι εντελώς κουλό για πολιτικοποιημένους ανθρώπους να κάνουν τέτοιες κινήσεις.[60]

Οι ίδιοι συμμετέχοντες σημείωσαν πως σε προσωπικό επίπεδο δεν παρέχουν στήριξη, σε συλλογικό ωστόσο επίπεδο δεν προβάλλουν αντίσταση.

> Εκεί, αν δεν μου καπελώσεις το χώρο, δεν μπορώ να σου χαλάσω την επαφή που μπορεί να έχετε κάποια άτομα. […] Εγώ προσωπικά είμαι υπέρ των αδελφοποιήσεων, οι οποίες μπορεί να μην έχουν πολιτικό υπόβαθρο, μπορεί να μην έχουν κοινωνικό, μπορεί να μην έχουν... Να έχουν όμως ένα σαφέστατο οπαδικό. Θεωρώ αδελφοποίησεις με φασιστικές γκρούπες δεν θα μας κάνουν καλό.[61]

Παρά ταύτα, κατά τα φαινόμενα, υπάρχουν και ομάδες με φανερό πολιτικό πρόταγμα, όπως είναι η Αναρχική Κίνηση Παναθηναϊκών Οπαδών (Α.Κ. ΠΑΟ). Στη σελίδα της Κίνησης στο Facebook, αναρτώνται δημοσιεύσεις που επικρίνουν την

[60] Συνέντευξη Α.Ρ.
[61] Συνέντευξη Β.Χ.

Εικόνα 5 Ενδεικτικές δράσεις και καλέσματα συγκεντρώσεων από τη 13Θ.

κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, απευθύνουν καλέσματα για δράσεις και επισημαίνουν την κακή διαχείριση της ομάδας εκ μέρους της διοίκησης.

Επιπλέον, όπου συναντάται «13Θ.», αντί του «Θ13», θεωρείται πως πρόκειται για οπαδούς με αντιφασιστική δράση (Εικόνα 5). Σημειώνεται πως οι δύο ομάδες δεν σχετίζονται μεταξύ τους.

> Με την άνοδο της Χρυσής Αυγής, η Θύρα 13 ήταν αντιφασιστική εντελώς. Εντελώς αντιφασιστική. Αντιφασιστική και άμα κοιτάξεις το ματς Παναθηναϊκός-Ολυμπιακός το '12 στο ΟΑΚΑ, είναι που έγιναν κάτι μπάχαλα τρομερής εμβέλειας. Από τα μεγαλύτερα μπάχαλα που έγιναν στην Ελλάδα με αστυνομία τότε. Ήταν όλοι αυτοί που ήταν μπροστάρηδες… Ήταν όλοι αντιφασίστες. Είχαν πάει και τα αστέρια. Είχαμε αλλάξει ακόμα και το μότο, ας πούμε. Το Θύρα 13 το είχαμε κάνει 13Θ, και καλά σαν λογότυπο, ότι εκεί που λέει 13Θ είναι αντιφασίστες Παναθηναϊκοί.[62]

6.1 Σύνδεσμοι Φιλάθλων και Κοινωνία

Οι σύνδεσμοι πέραν της δραστηριοποίησής τους εντός του γηπεδικού χώρου, έχουν δείξει σε πολλές περιπτώσεις και αλληλέγγυα στάση. Οι δράσεις αλληλεγγύης έρχονται ως αποτέλεσμα αφ' ενός των συνθηκών που προκύπτουν και αφ' ετέρου ως ζήτημα κάλυψης των ανεπαρκειών της Πολιτείας. Παρατίθενται, ενδεικτικά, διαδικτυακές ανακοινώσεις της Θύρας 13, όπου κοινοποιούνται καλέσματα για συλλογή τροφίμων (βλ. 4ο Παράρτημα).

Επιπλέον, και ιδιαίτερα σημαντική είναι η υπενθύμιση από πολλούς συνεντευξιαζόμενους, ότι για κάποιο διάστημα οπαδοί του Παναθηναϊκού είχαν δραστηριοποιηθεί στο πλαίσιο της Συλλογικής Κουζίνας που πραγματοποιούνταν στα

[62] Συνέντευξη Α.Ρ.

Προσφυγικά. Η συγκεκριμένη κίνηση φέρει και πολιτικά χαρακτηριστικά δεδομένου του ότι η τακτική προέρχεται από χώρους αριστερούς η αναρχικούς.

> Υπήρχε τότε μία πρωτοβουλία... Επειδή άρχιζε τότε και ενδυνάμωνε το κομμάτι το αντιφασιστικό στον Παναθηναϊκό... Υπήρχε τότε μία πρωτοβουλία, κυρίως από ένα συγκεκριμένο άτομο, και μέσω της σύνδεσής του με τον Κώστα Πολυχρονόπουλο, από τον Άλλο Άνθρωπο, να στήνεται σε ένα σημείο το οποίο έχει τη δική του ιστορία, που είναι τα Προσφυγικά, να στήνεται μία κοινωνική κουζίνα μία φορά την εβδομάδα. Άντεξε για παραπάνω από ένα χρόνο. Μετέπειτα, θεωρώ εγώ, ότι και το εν λόγω άτομο, το οποίο υποκινούσε την κατάσταση και μάζευε γύρω του κόσμο, ότι αισθάνθηκε ότι δεν αξίζει άλλο το εγχείρημα αυτό να δώσουμε την απαιτούμενη ενέργεια και την απαιτούμενη δυναμική. Άντεξε ένα χρόνο, πήγε πολύ καλά. Κίνησε πολύ η όλη κατάσταση και το σύλλογο και τον κόσμο του.[63]

Η αλληλεγγύη των συνδέσμων της Θύρας 13, δεν εξαντλείται στην κοινωνική προσφορά, αλλά λειτουργεί και εσωτερικά, με την έννοια ενός άτυπου δικτύου βοήθειας σε συνοπαδούς.

> Εκεί πάλι το ίδιο, είτε αυτόν, είτε την οικογένεια του. Ακόμα και σε θάνατο, που εμείς σαν σύνδεσμος έχουμε κάποιους θανάτους συνοπαδών μας, οπότε το πρόσωπό μας το δείξαμε στην οικογένεια του εκλιπόντα, βοηθήσαμε με ένα… Μια στήριξη ήταν το λιγότερο που μπορούσαμε να κάνουμε. Τώρα αν κάποιο παιδί είτε αν έχει δικαστήριο ή να έχει τρακάρει με το μηχανάκι και είναι άσχημα, γενικά σε τέτοια θέματα πάντα το δείχνουμε με χρηματικές κινήσεις, για να στηρίξουμε την αποκατάστασή του αν χρειαστεί τόσο πολύ ή αν χρειαστεί κάποια έξτρα φάρμακα.[64]

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι πως είναι ζήτημα των ατόμων που συμμετέχουν την εκάστοτε χρονική περίοδο, όπως επισημαίνει ένας συνεντευξιαζόμενος:

> […] Ένας σύνδεσμος είναι ένας ζωντανός οργανισμός, όπως ένα μαγαζί για παράδειγμα. Απαρτίζεται από άτομα και επειδή μέσα στο χρόνο αυτά τα άτομα αλλάζουν, αλλάζει και η χροιά του συνδέσμου, ανάλογα με τα άτομα που είναι

[63] Συνέντευξη Β.Χ.
[64] Συνέντευξη Π.Π.

μπροστά, με τα άτομα που τον απαρτίζουν και λοιπά. Δηλαδή, ένα club μπορεί να έχει μία περίοδο που κάνει πολλές κοινωνικές δράσεις, ας πούμε, και βοηθάει πολύ τη γειτονιά και την όλη φάση. Μπορεί να υπάρχουν και φορές που είναι πρόβλημα για τη γειτονιά. […] Με τις φωτιές το Μάτι ή στη Βαρυμπόμπη, συγκεντρώνονταν τρόφιμα, γάζες, έφευγαν αυτοκίνητα και πήγαιναν, ξέρεις, ή εθελοντικές ομάδες να βοηθήσουνε και λοιπά. Δηλαδή αυτό υπάρχει.[65]

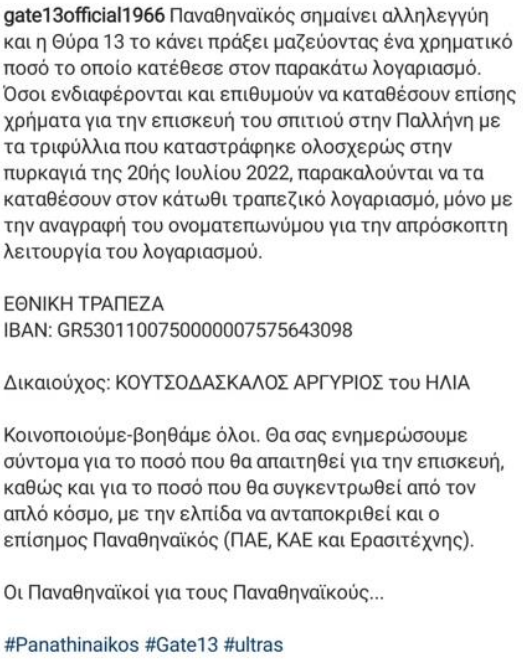
gate13official1966 Παναθηναϊκός σημαίνει αλληλεγγύη και η Θύρα 13 το κάνει πράξει μαζεύοντας ένα χρηματικό ποσό το οποίο κατέθεσε στον παρακάτω λογαριασμό. Όσοι ενδιαφέρονται και επιθυμούν να καταθέσουν επίσης χρήματα για την επισκευή του σπιτιού στην Παλλήνη με τα τριφύλλια που καταστράφηκε ολοσχερώς στην πυρκαγιά της 20ής Ιουλίου 2022, παρακαλούνται να τα καταθέσουν στον κάτωθι τραπεζικό λογαριασμό, μόνο με την αναγραφή του ονοματεπωνύμου για την απρόσκοπτη λειτουργία του λογαριασμού.

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
IBAN: GR5301100750000007575643098

Δικαιούχος: ΚΟΥΤΣΟΔΑΣΚΑΛΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΣ του ΗΛΙΑ

Κοινοποιούμε-βοηθάμε όλοι. Θα σας ενημερώσουμε σύντομα για το ποσό που θα απαιτηθεί για την επισκευή, καθώς και για το ποσό που θα συγκεντρωθεί από τον απλό κόσμο, με την ελπίδα να ανταποκριθεί και ο επίσημος Παναθηναϊκός (ΠΑΕ, ΚΑΕ και Ερασιτέχνης).

Οι Παναθηναϊκοί για τους Παναθηναϊκούς...

#Panathinaikos #Gate13 #ultras

Εικόνα 6 Διαδικτυακή ενημέρωση

Αξίζει να σημειωθεί, πως οι κινήσεις αυτές λαμβάνουν έναν κοινό- συλλογικό χαρακτήρα. Βέβαια, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οι δράσεις προσωποποιούνται, με ταυτόχρονη επίκληση στην «Παναθηναϊκή ιδέα», όπως συνέβη στην περίπτωση ενός πυρόπληκτου πολίτη στην πυρκαγιά στην Παλλήνη, τον Ιούλιο του 2022. Πρόκειται για κάτοικο της περιοχής, ο οποίος διέθετε στο οικόσημό του το Τριφύλλι του Παναθηναϊκού, γεγονός που κινητοποίησε μεγάλη μερίδα οπαδών (Εικόνα 6).

Επανέρχεται, στο σημείο αυτό, το ερώτημα του κατά πόσο η λειτουργία και το δίκτυο συνδέσμων του Παναθηναϊκού μπορούν να θεωρηθούν μέρος των δράσεων για την κοινωνία των πολιτών. Η Θύρα 13 αναμφίλεκτα αποτελεί ένα δίκτυο ατόμων με ανεπίσημη μορφή, ως προς τη νομική της φυσιογνωμία. Σαφώς, δεν εντάσσεται ούτε στο κράτος, ούτε στην αγορά, καθ' ότι η σχέση των συνδέσμων με την ΠΑΕ Παναθηναϊκού δεν εξυπηρετεί κάποιο επιχειρηματικό συμφέρον για τα ίδια τα μέλη του συνδέσμου. Αντιθέτως, όπως θα δούμε και παρακάτω, είναι περισσότερο συγκρουσιακός και ελεγκτικός ο ρόλος των οπαδών απέναντι στην διοίκηση της ομάδας.

Το γεγονός πως οι φίλαθλοι εγείρουν αξιώσεις έναντι του κράτους (πχ. αντιδρούν στη θέσπιση του «ιδιώνυμου», αιτούνται την ελεύθερη μετακίνηση των

[65] Συνέντευξη Τ.Ν.

οπαδών κα.) και , παράλληλα, βρίσκονται στην πρώτη γραμμή σε περιόδους όπου τα θεσμικά αντανακλαστικά είναι μάλλον μειωμένα και, άρα, είναι επιτακτική η ανάγκη δράσεων αλληλεγγύης (πχ. κοινωνική κουζίνα, συλλογή τροφίμων και είδη πρώτης ανάγκης κα.), καθιστά τη Θύρα 13 ως ενεργό μέλος της κοινωνίας των πολιτών. Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι οι πρακτικές που ακολουθούνται στην Αθήνα διαχέονται και στην επαρχία[66] κι έτσι δημιουργείται μια αλυσίδα αλληλεγγύης σε όλη την Ελλάδα.

Η διαπίστωση αυτή, αν αποδειχθεί επαληθεύσιμη, σημαίνει, κατά τη γνώμη της γράφουσας, πως ανατρέπεται σε μεγάλο βαθμό και η επικρατούσα εικόνα σε σχέση με το οπαδικό κίνημα και τις υφιστάμενες πλαισιώσεις του. Άξιο αναφοράς κρίνεται το σχόλιο ενός συμμετέχοντα:

> Οι σύνδεσμοι είναι πάντα οι κακοί της Κυβέρνησης, οι κακοί οπαδοί. Είναι ακριβώς το αντίθετο. […] Σίγουρα και σε αυτό το κομμάτι του συνδέσμου υπάρχουν και αυτοί οι άνθρωποι, όπως υπάρχουν σε κάθε τμήμα της κοινωνίας. Δεν λένε ποτέ, όμως, τα καλά πράγματα. Δεν λένε ότι αυτά τα παιδιά βοηθάνε γιατί αυτό αγαπάνε. Δεν λένε ότι αυτοί μαζεύουν λεφτά για αυτό, για αυτό και για αυτό το λόγο.[67]

Η σχέση των οπαδών του Παναθηναϊκού με τη διοίκηση ως καταλυτικός παράγοντας στη «συνδεσμιακή κουλτούρα»

Οι οπαδοί του Παναθηναϊκού, στο ρου της ιστορίας της ομάδας, διατηρούν συγκρουσιακές σχέσεις με τη διοίκηση. Αυτό φαίνεται να εκκινεί από το καθαρά αγωνιστικό κομμάτι, στο οποίο οι οπαδοί του Παναθηναϊκού θεωρούν ότι η διοίκηση αδιαφορεί για την ομάδα, έως την αντίληψη που υφέρπει πως ο κόσμος του Παναθηναϊκού δεν είναι *«επαγγελματίες οπαδοί».* Ειδικότερα, η συνεργασία με τη διοίκηση, το *«μεροκάματο»,* όπως αναφέρεται συχνά, αποτελεί κάτι μεμπτό, όταν αποσκοπεί στο προσωπικό και όχι στο συλλογικό όφελος. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση συμμετέχοντα σε σχετική ερώτηση, η οποία αναδεικνύει και τη σημασία της συλλογικότητας για το «καλό της ομάδας»:

[66] Συνέντευξη Λ.Ζ.
[67] Συνέντευξη Μ.Χ.

> Αν είναι να πάρεις μεροκάματα είναι κακό. Αν είναι να ωφελήσει την ομάδα γενικά είναι καλό. Δηλαδή, για να το κάνεις για δικό σου όφελος είναι κακό. Όταν κοιτάς το κοινό είναι καλό.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί πως όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι αναγνωρίζουν αυτόν τον παράγοντα ως μια από τις βασικότερες διαιρετικές τομές με τους οπαδούς του Ολυμπιακού. Για το λόγο αυτό, πολλές φορές, οι συνδεσμίτες της Θύρας 7 χαρακτηρίζονται ως *«πρόβατα», «υπάλληλοι»* κα.

> Όντως, οι Παναθηναϊκοί δεν τα είχαν ποτέ καλά με τις διοικήσεις, σε αντίθεση με τους οπαδούς του Ολυμπιακού που εκεί έγκειται η μεγάλη διαφορά του Παναθηναϊκού και του Ολυμπιακού οπαδού: ο Ολυμπιακός οπαδός, όταν ο Πρόεδρος θα πει «θα κάνουμε αυτό», θα κλείσει το στόμα του και θα πει «ακολουθούμε», για αυτό εμείς οι Παναθηναϊκοί συνηθίζουμε να λέμε τους οπαδούς του Ολυμπιακού «πρόβατα», ότι ακολουθούν σαν πρόβατα τους διοικούντες. Εμείς είμαστε αντιδραστικοί και μας έχει κοστίσει αυτό πολλές φορές.[68]

Τον Απρίλιο του 2008 οργανώθηκε πορεία οπαδών του Παναθηναϊκού ενάντια στη διοίκηση Βαρδινογιάννη[69]. Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των συμμετεχόντων αγγίζουν τις 35.000. Για την συγκέντρωση των ατόμων χρησιμοποιήθηκε ένα άτυπο δίκτυο επικοινωνίας, μεταξύ των φιλάθλων, στο πλαίσιο του οποίου στάλθηκαν μηνύματα σε τηλεφωνικούς αριθμούς, τα οποία, ενδεικτικά, ανέφεραν *«13/4/2008: Ο Παναθηναϊκός σου σε χρειάζεται. Όλοι στο Πεδίον του Άρεως στις 16:00»* (Τσιμπίδας, 2018).

> Το '08 έγινε το συλλαλητήριο που είχε 30.000 κόσμο. Θα σου πούνε κάποιοι, ενδεχομένως, ότι αυτά είναι υπερβολές και δεν είχε τόσο κόσμο. Είχε. Με βεβαιότητα στο λέω. Πρωτοφανές πράγμα, δηλαδή. Με στόχο να φύγει ο Βαρδινογιάννης και να έρθει κάποιο σχήμα να διοικήσει τον Παναθηναϊκό. Για να φτάσουμε εκεί βέβαια έγιναν πολλές διεργασίες. Δηλαδή μέχρι και την τελευταία στιγμή, ας πούμε, όχι τελευταία, μέχρι και πριν λίγο γίνει, λίγο διάστημα δηλαδή, η γραμμή ήταν όχι να φύγει, αλλά να βάλει μυαλό. […]

[68] Συνέντευξη Λ.Β.

[69] Για βίντεο από την συγκέντρωση των φιλάθλων, επισκεφθείτε το https://www.youtube.com/watch?v=k5Yhlnk5Ejg

> Οργανώθηκε με πρωτοβουλία των συνδέσμων. Μπορώ να πω κιόλας ότι πολιτικά και αστυνομικά, δηλαδή να μην έχουμε έχθρες και τέτοια, σίγουρα έβαλαν πλάτη οι Γιαννακόπουλοι. Όχι ότι το φτιάξαν αυτοί ή το χρηματοδότησαν αυτοί. Δεν έγινε αυτό. Είναι ότι, όμως, ξέροντας ότι υπήρχαν αυτοί οι άνθρωποι από πίσω υπήρχε μία σιγουριά μεγαλύτερη για την επιτυχία, όπως και έγινε, χωρίς επεισόδια, χωρίς τίποτα. […]
>
> Ο ένας έστελνε στον άλλο μήνυμα ότι θα γίνει το συλλαλητήριο την τάδε μέρα και λοιπά, είχαν γραφτεί συνθήματα στους τοίχους, μετά ίσως δεις και μερικά εδώ στη γειτονιά να υπάρχουν. Με αυτό τον τρόπο. Το φόρουμ αυτό που είχαμε εμείς, το Green Web Fans, έπαιξε μεγάλο ρόλο. Έτσι διαδόθηκε.[70]
>
> Δεν περιμέναμε αυτή τη συμμετοχή. Όλα ξεκίνησαν, στην ουσία, μετά το άσχημο γεγονός της Παιανίας, όπου η ΠΑΕ απομακρύνθηκε από τον κόσμο του Παναθηναϊκού, από τους συνδέσμους, άρχισε ένα κυνήγι. Αλλά, παράλληλα, η ΠΑΕ και σαν ΠΑΕ δεν έκανε καλά τη δουλειά της. […] Φωνάξαμε τα συνθήματά μας και διαλυθήκαμε ειρηνικά. Και αυτό ήταν και το μεγάλο όπλο τελικά που ανάγκασαν την οικογένεια Βαρδινογιάννη να ανοίξει την ΠΑΕ και να μπούνε και άλλοι μέτοχοι και να δούμε αυτή την τριετία που είδαμε και τους παίκτες που είδαμε.[71]

Μάλιστα, άξιο αναφοράς κρίνεται το γεγονός πως δεν προκλήθηκαν επεισόδια, ενώ, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες, η μιντιακή κάλυψη ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Ειδικότερα, όσον αφορά το τελευταίο, θεωρείται από τους ερωτώμενους πως η διοίκηση Βαρδινογιάννη αξιοποίησε τις διαθέσιμες γνωριμίες της ούτως ώστε να επηρεάσει την κοινή γνώμη, προκειμένου αυτή να μη συστρατευτεί με τους διαμαρτυρόμενους οπαδούς.

> Ο κόσμος του Παναθηναϊκού, για μένα, είναι ξεχωριστός γιατί εκφράζει πρώτα από όλα την αλήθεια, αντιστέκεται εκεί που πρέπει να αντισταθεί. Δεν σκύβει το κεφάλι και το αποδείξαμε και με το μεγάλο το συλλαλητήριο που το κρύψαν όλα τα κανάλια στην Ελλάδα ενώ το έδειξε το BBC και το CNN. Εκφράζει ο κόσμος του Παναθηναϊκού την αλήθεια και την άποψή του. Αντιστέκεται.[72]

[70] Συνέντευξη Ρ.Κ.
[71] Συνέντευξη Ε.Ι.
[72] Συνέντευξη Ε.Ι.

Το «γηπεδικό ζήτημα» και οι πολιτικές του προεκτάσεις

Ένα άλλο ζήτημα που προκάλεσε τις αντιδράσεις των φιλάθλων του Παναθηναϊκού ήταν το «γηπεδικό»[73]. Στο πλαίσιο των δράσεων ανάπλασης της Αθήνας, σε ό,τι αφορά την Λεωφόρο Αλεξάνδρας, το γήπεδο του Παναθηναϊκού, αντικαθίσταται από *«ελεύθερο χώρο πρασίνου και αναψυχής 18 στρεμμάτων, αθλητικό μουσείο του ΠΑΟ, εντευκτήριο, χώρο αναψυχής και εστίασης και υπόγειο πάρκινγκ έως 700 θέσεων στάθμευσης»* (Δήμος Αθηναίων, 2020).

Αντίστοιχα, στην περιοχή του Βοτανικού *«δημιουργείται: γήπεδο ποδοσφαίρου έως 40.000 θέσεων, διεθνών προδιαγραφών FIFA UEFA 4 αστέρων, αθλητικές εγκαταστάσεις του ερασιτεχνικού σωματείου ΠΑΟ 7.500 τ.μ., ανοιχτή αθλητική πισίνα ολυμπιακών διαστάσεων για τον Ερασιτέχνη Παναθηναϊκό, αθλητικές εγκαταστάσεις του Δήμου Αθηναίων 4.800 τ.μ., 52.000 τ.μ. στο ακίνητο της ΑΕΠ Ελαιώνα, χώροι πρασίνου έκτασης τουλάχιστον 80 στρεμμάτων, έργα διαμορφώσεων, πρασίνου, κυκλοφορίας πεζών, εσωτερικού δικτύου, δικτύων υποδομών κλπ., σημαντικές περιβαλλοντικές υποδομές για την οχύρωση της περιοχής από φυσικές καταστροφές»* (Δήμος Αθηναίων, 2020).

Παρά, ωστόσο, το φαινομενικό συμφέρον του Συλλόγου από τη σύναψη της συμφωνίας και την επίλυση του χρόνιου γηπεδικού προβλήματος[74], κανείς από τους συμμετέχοντες δεν εξέφρασε θετική γνώμη για τη συγκεκριμένη τροπή, παρά μόνο επισημάνθηκε το γεγονός πως η απόφαση είναι σεβαστή λόγω της επικράτησης της πλειοψηφίας[75]. Η υπόθεση φαίνεται να περιπλέχθηκε περισσότερο όταν 59 μέλη του

[73] Ήδη από το Νοέμβριο του 2020, Δελτίο Τύπου του Δήμου Αθηναίων, ενημέρωνει το κοινό για υπογραφή μνημονίου *«συναντίληψης και συνεργασίας από το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, τον Δήμο Αθηναίων, τον Ερασιτέχνη Παναθηναϊκό, την ΠΑΕ Παναθηναϊκός και την ΑΕΠ Ελαιώνα».*

[74] Για το περιεχόμενο των συμβάσεων, βλ. https://m.naftemporiki.gr/story/1865218/ypografikan-oi-sumbaseis-gia-ti-dipli-anaplasi-sto-botaniko-kai-ti-l-aleksandras

[75] Τον Μάρτιο του 2022, 3000 μέλη του Ερασιτέχνη Παναθηναϊκού ψήφισαν και επικύρωσαν την Διπλή Ανάπλαση. Προκειμένου να επικυρωθεί η συμφωνία χρειάζονταν 2/3 θετικών ψήφων.

Ερασιτέχνη προσέβαλαν την απόφαση της Γενικής Συνέλευσης στο Διοικητικό Εφετείο[76].

Το ζήτημα αυτό έρχεται πιο κοντά στα υπό μελέτη ερωτήματα, όταν στο πλαίσιο των αντιρρήσεων εκφράζονται οι πολιτικές προεκτάσεις του συγκεκριμένου θέματος. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες αντιδρούν καθ' ότι αντιλαμβάνονται πως η πολιτική ελίτ και τα οικονομικά συμφέροντα του συγκεκριμένου εγχειρήματος αψηφούν την *«ιστορική έδρα του Συλλόγου»*[77]. Παράλληλα, όπως θα δούμε και παρακάτω, το γηπεδικό γίνεται ακόμα πιο «πολιτικό», όταν η λύση του αναζητείται στο πολιτικό στερέωμα. Το ΠΑΝΚΙ, δηλαδή, ως πολιτικό κόμμα, αντιμετωπίστηκε σαν μια διέξοδος σε αυτό το ζήτημα.

Ένας άλλος παράγοντας που τέθηκε, παράλληλα, αφορούσε την χωροταξική δραστηριοποίηση του οπαδικού κινήματος. Υποστηρίχθηκε, δηλαδή, ότι οι θεσμικοί παράγοντες δεν επωφελούνται, και μάλλον δυσχεραίνουν τη θέση τους, αφήνοντας στο κέντρο της Αθήνας (Λεωφόρος Αλεξάνδρας) να συσσωρευτεί η ενέργεια και η ένταση νεαρών κυρίως δρώντων, οι οποίοι είναι πολιτικά και κοινωνικά δραστήριοι. Σημαντικό παράγοντα στο συγκεκριμένο σκεπτικό διαδραματίζει η εγγύτητα του γηπέδου «Απόστολος Νικολαΐδης» στα Εξάρχεια, περιοχή που ανέκαθεν έφερε τα χαρακτηριστικά της κοινωνικοπολιτικής αντίδρασης:

> Για παράδειγμα, στο κέντρο όλοι οι οπαδοί είναι λαϊκοί άνθρωποι, της εργατικής τάξης και είναι, όντως, πιο ενεργοί σε όλα τα πράγματα. Και πολιτικά και οπαδικά και δρόμο, ξέρω γω, και στα οπαδικά σκηνικά, τέλος πάντων, που είναι, όντως, πιο πολύ μέσα σε όλα και έχει ταξική χροιά, ας πούμε. […]
>
> Ο Παναθηναϊκός είναι η Αθήνα. Και στην Αθήνα είναι το κέντρο της πόλης. Το κέντρο της πόλης γενικότερα, σε σχέση με ακόμα και τις «επαρχίες της Αθήνας», το Περιστέρι, τη Φιλαδέλφεια, και λοιπά. Έχουν πιο πολλή ζύμωση και με ανθρώπους άλλων λαών και με τις καταστάσεις, π.χ. καίγονται τα Εξάρχεια είσαι εδώ, το βλέπεις, ακούς, ρωτάς τι γίνεται, αλληλεπιδράς με τέτοιους ανθρώπους,

[76] Σύμφωνα με τους 59, « (α) Δεν υπερψήφισαν την απόφαση τα 2/3 του συνόλου των μελών του Ερασιτέχνη, αλλά τα 2/3 όσων ψήφισαν στη Γ.Σ. και (β) Δεν έπρεπε να ισχύσει η επιστολική ψήφος» (ΑΜΠΕ, 2022)

[77] Συνέντευξη Λ.Ζ.

που έρχονται από την Αθήνα εδώ, για να συζητήσουν, να κάνουν. Οπότε, νομίζω ότι για αυτό είναι έτσι βαθιά η πολιτικοποίηση στον Παναθηναϊκό.[78]

Στο σημείο αυτό προκύπτει μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση, η οποία μας επιτρέπει να αντιληφθούμε πιο συστηματικά τον τρόπο αυτοκατανόησης του οπαδικού κινήματος. Πιο συγκεκριμένα, ενώ οι συνδεσμίτες αποστρέφονται οτιδήποτε προσιδιάζει σε «εκ των άνωθεν» εντολή, εκφράζοντας καχυποψία, διατηρούν την ανάγκη να παραμείνουν στην «ιστορική τους έδρα». Η παράδοση, δηλαδή, της ομάδας, που στην προκειμένη περίπτωση συνδέεται με τη χωροταξική διευθέτηση του αθλητικού συλλόγου, εξακολουθεί να αποτελεί καταστατικό στοιχείο της «Παναθηναϊκής ιδέας».

6.2 Οι ενδογηπεδικοί πολιτικοί δρώντες του οπαδικού κινήματος

Κανένας από τους συμμετέχοντες, ερωτηθείς σχετικά, δεν συνέδεσε την πολιτική του συμπεριφορά με τη συμμετοχή του στο σύνδεσμο. Για όσους τρέφουν κάποιο ενδιαφέρον, η αντίληψή τους περί πολιτικής, μάλιστα, σύμφωνα με τους ίδιους, ήταν ξεκάθαρα προσανατολισμένη, προτού ενταχθούν σε κάποιο σύνδεσμο. Ενδεικτικά παραδείγματα:

Όχι, με την καμία. Με την καμία, εντάξει... Τώρα εάν ήταν κάποιοι πιο πιτσιρικάδες που μπλέκουνε σε κάποιο σύνδεσμο που, πως το λένε, πολιτικοποιούνται πιο ενεργά… Κάποιο μέρος, μπορεί να επηρεαστεί... Εντάξει, εγώ όχι. Είχα πάντα την ιδεολογία μου. Δεν απευθυνόταν ποτέ σε κομμάτι αμιγώς πολιτικό. Εντάξει, παρόλο που πολλοί προσπάθησαν κατά καιρούς να μας προσεγγίσουν γενικότερα... Αλλά εντάξει, πάντα βάζαμε την ομάδα, τουλάχιστον εγώ ας πούμε, πάντα έβαζα την ομάδα παραπάνω και δεν ήθελα να δημιουργήσω έριδες.[79]

Στην δική μου πολιτική συμπεριφορά, προσωπικά όχι, γιατί είμαι ένα παιδί που ψάχνομαι και μόνος μου. Δεν χρειάζεται, δηλαδή, να πάω στο club του Παναθηναϊκού για να μιλήσω για πολιτική. Τα βλέπω μόνος μου και καλώς ή κακώς στην Ελλάδα όλος ο κόσμος τα βλέπει μόνος του. Εννοείται πως γίνονται συζητήσεις και εννοείται πως θα είμαστε πάντα παρόν σαν σύνδεσμοι, ευελπιστώ

[78] Συνέντευξη Α.Ρ.
[79] Συνέντευξη Μ.Χ.

> δηλαδή να είμαστε πάντα παρόν, αν αύριο μεθαύριο γίνει κάτι για την πολιτική, γιατί η πολιτική για μένα είναι μείζον πρόβλημα στην Ελλάδα και αυτός είναι και ένας λόγος που αναγκάστηκα να φύγω από την Ελλάδα […] [80]

Εξαίρεση στη διάσταση της πολιτικής κοινωνικοποίησης που μπορεί να παράξει ένας σύνδεσμος, αποτέλεσε η δήλωση ενός συμμετέχοντα, ο οποίος αν και αρνήθηκε το να έχει επηρεαστεί ο ίδιος, θεωρεί πως μπορεί οι νεότεροι να λάβουν τα «κατάλληλα ερεθίσματα»:

> Τα παιδάκια αυτά έρχονται στο γήπεδο δεν ξέρουν τι τους γίνεται λίγο-πολύ. Έχουνε μία παρέα, αράζουνε, πίνουνε, κανένα τσιγάρο κάνουνε, παίζουν κάνα ξύλο, ξέρεις. […] Αλλά αυτό είναι το θέμα, όταν υπάρχει αυτή η ομάδα περιθωριοποιημένων ανθρώπων που θέλουν να συμμετέχουν και να δράσουν να τους δείξεις ότι «Ξέρεις τι; Δεν υπάρχει μόνο το γήπεδο, υπάρχει και πολιτική, υπάρχει και ο ανθρωπισμός, ας πούμε, υπάρχει και η κριτική σκέψη, και όταν σου έχει ανέβει το πανί ας πούμε "Pray for Paris, but pray for Gaza too"». Σαν παιδί που δεν το έχει σκεφτεί και τον νοιάζει γιατί είναι οπαδός και τον νοιάζει να δει τι συνέβη, γιατί ανέβηκε αυτό το πανί, τι είναι λέει «Όπα» και «Γιατί τι γίνεται στη Γάζα, ξέρω γω, και γιατί το λένε, και γιατί το λέει η Θύρα 13;», που την έχουν σαν πολύ σημαντικό πράγμα στη ζωή τους. Γιατί το λέει αυτό;[81]

Η πολιτική κινητοποίηση, η οποία είναι υπαρκτή, κατά τα λεγόμενα των συμμετεχόντων στην έρευνα, εξαρτάται από εκείνη την ομάδα ατόμων που θα *«βγει μπροστά»,* που θα ορθώσει δηλαδή το ανάστημά της και θα απαιτήσει την οποιαδήποτε δραστηριότητα:

> Και αυτό γίνεται μόνο με δράση κάποιων ανθρώπων. Δηλαδή, με τα κότσια κάποιων ανθρώπων που θα βγούνε μπροστά, θα θυσιάσουν, ας πούμε, την υγεία τους, τη σωματική τους ακεραιότητα ή οτιδήποτε για να βγάλουν αυτό το πανί το αντιφασιστικό. Για να βγουν μπροστά και να πουν «Όχι, εμείς θα το κάνουμε πολιτικό. Δεν μας νοιάζει εσείς τι θέλετε. Θα κάνουμε εμείς κουμάντο και θα βγάλουμε την πολιτική μας ταυτότητα».[82]

[80] Συνέντευξη Π.Π.
[81] Συνέντευξη Α.Ρ.
[82] Συνέντευξη Α.Ρ.

Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι η ανέλιξη στην ηγεσία του συνδέσμου δε γίνεται με την προοπτική προώθησης των πολιτικών αντιλήψεων του εκάστοτε οπαδού, αλλά φαίνεται να αποτελεί απότοκο της κατεύθυνσης που η δραστηριοποίησή του θα λάβει:

> Αυτοί που έχουν βγει μπροστά κατά καιρούς, γηπεδικά μιλάω, δεν έχουνε βγει μπροστά με αυτό το δεδομένο, για να προωθήσουν το πολιτικό κομμάτι.[83]

Σε ό,τι αφορά τα πανό που επιλέγονται, αυτά αποτελούν πρωτοβουλία των μελών συνδέσμων. Σε περιπτώσεις όπου ένα πανό θεωρείται αντιπροσωπευτικό όλων των συνδεσμιτών και δεν προβληθεί κάποια αντίσταση, όπως στην περίπτωση Γρηγορόπουλου, κρίνεται πως αντιπροσωπεύει τη Θύρα 13. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά ενός συνεντευξιαζόμενου σε σχέση με το πανό «*No Justice, No Peace*» και τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008, σύμφωνα με τον οποίο:

> Υπήρχε πάρα πολύ μεγάλη δυναμική, και δεν έπαιζε ρόλο επειδή ήταν οπαδός του Παναθηναϊκού ο Αλέξης, αλλά υπήρχε πολύ μεγάλη δυναμική της Θύρας 13 στα μπλοκ τότε. Πολλά καλέσματα από την ίδια τη Θύρα 13 για συμμετοχή στις πορείες, και φυσικά, υπήρχε κι η ανταπόδοση ποσοστού βίας που ασκεί η αστυνομία από τη μεριά της Θύρας 13 προς την αστυνομία.[84]

Αντίστοιχα:

> Σε ένα τέτοιο θέμα, να σου πω την αλήθεια, δεν υπάρχει μεγάλη συνεννόηση, γιατί είναι ένα θέμα το οποίο μας εκπροσωπεί όλους. Δεν αρέσει σε κανέναν πιστεύω το ότι σκοτώνονται άδικα παιδιά, όπως πχ. ο Φύσσας ή ο Γρηγορόπουλος. Και δε, ειδικότερα, ο Φύσσας σκοτώθηκε από φασίστες, από φασίστες με την βοήθεια της αστυνομίας. Ο Γρηγορόπουλος δολοφονήθηκε από μπάτσο. Εμείς σαν σύνδεσμος είμαστε κατά των μπάτσων, δηλαδή δεν θα πέσουν πολλά τηλέφωνα και μεγάλη συνεννόηση. Θα πούμε μάγκες θα βγάλουμε αυτό τέλος, βγήκε.[85]

Το Δεκέμβριο του 2008, λίγες μέρες μετά την δολοφονία Γρηγορόπουλου, πραγματοποιείται ο ποδοσφαιρικός αγώνας μεταξύ του Παναθηναϊκού και της Ανόρθωσης. Η Θύρα 13 ζητάει να αναλάβει την περιφρούρηση της κερκίδας, για να

[83] Συνέντευξη Μ.Χ.
[84] Συνέντευξη Β.Χ.
[85] Συνέντευξη Π.Π.

μην υπάρξει αστυνομική παρουσία εντός του γηπέδου, που ενδεχομένως θα πυροδοτούσε επεισόδια:

> […] Δεν άνοιξε ρουθούνι. Δηλαδή δικαιωθήκαμε. Είχε μέσα 70-80 χιλιάδες κόσμο και δεν έγινε πραγματικά τίποτα, ήταν μία γιορτή για το ποδόσφαιρο. Ήμασταν μες στη λύπη και ακουγόντουσαν άσχημα πράγματα μέσα στο γήπεδο για την αστυνομία. Και ευτυχώς που το ζητήσαμε αυτό, γιατί αν ήταν εμφανής η παρουσία της αστυνομίας μέσα στο γήπεδο ίσως να είχαν παιχτεί πάρα πολύ χοντρά επεισόδια.[86]

Δεν πρέπει να λησμονηθεί πως ο κόσμος των οπαδών, ανεξαρτήτως ομάδας, εκφράζει σε μεγάλο βαθμό την αντίδρασή του κατά της αστυνομίας, και πολλές φορές κατά του κράτους, που μέσω των θεσμικών του αποφάσεων «εκφυλίζει τον αθλητισμό». Ο αντικρατισμός και η καταγγελία της αστυνομοκρατίας, ως εκ τούτου, είναι χαρακτηριστικά που συναντάμε και στους οργανωμένους οπαδούς του Παναθηναϊκού. Στο προαναφερθέν συμβάν, λοιπόν, γίνεται αντιληπτό το εξής φαινόμενο: η κοινή γνώμη, η οποία έχει μόλις υπάρξει μάρτυρας της αστυνομικής βίας και αυθαιρεσίας, αρχίζει να αντιλαμβάνεται σε κάποιο βαθμό όσα οι φίλαθλοι καταγγέλουν δεκαετίες. Γιατί είναι σημαντικό αυτό; Όπως θα δούμε και παρακάτω, υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι οργανωμένοι οπαδοί, οι συλλογικότητες και η κοινή γνώμη εναρμονίζονται, παράγοντας αισθητή πολιτική και κοινωνική δυναμική.

[86] Συνέντευξη Ε.Ι.

Επιπλέον, ένας από τους Κανόνες του γηπέδου, που αναφέρεται στην ιστοσελίδα της Θύρας 13, αφορά τα πανό: *«Αυτοί που τα κρατάνε πρέπει να έχουν την κρίση και την αντίληψη, πότε πρέπει να τα σηκώσουν και πότε να τα κατεβάσουν»*[87]. Το πανό που αναρτήθηκε σε ποδοσφαιρικό αγώνα, μεταξύ Παναθηναϊκού και Εργοτέλη, τον Οκτώβριο του 2012, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την πλευρά της διοργάνωσης του ποδοσφαιρικού αγώνα. Ειδικότερα, στο πανό σημειωνόταν *«ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΛΑΜΟΓΙΑ, ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΒΟΛΕΜΕΝΩΝ, ΘΑ ΣΑΣ ΠΝΙΞΕΙ Η ΟΡΓΗ ΤΩΝ ΕΞΕΓΕΡΜΕΝΩΝ».* Αίτημα του διαιτητή ήταν να κατέβει το πανό, προκειμένου να ξεκινήσει ο αγώνας. Ωστόσο, συνάντησε την άρνηση των οργανωμένων του Παναθηναϊκού, οι οποίοι επί εννέα λεπτά, εξακολούθησαν να μην κατεβάζουν το πανό φωνάζοντας, μάλιστα, επανειλημμένα «Δεν κατεβαίνει το πανό»[88]. Η πειθαρχία, επομένως, που απαιτείται σε αυτές τις περιπτώσεις και η πρακτική αποτύπωση της πειθαρχίας αυτής στην άρνηση της διαταγής του διαιτητή, καθιστά σαφές, πως η ανάρτηση του πανό αποτελούσε πολιτική δράση που δεν συναντούσε την άρνηση των φιλάθλων που βρίσκονταν εκεί[89].

[87] Για τους Κανόνες του γηπέδου, επισκεφθείτε το http://gate13.gr/?page_id=140

[88]Για να δείτε το βίντεο από το συμβάν, επισκεφθείτε το https://www.youtube.com/watch?v=IijhSieKVW0&list=LL&index=2

[89] Σύμφωνα με όσα ανέφεραν οι συμμετέχοντες στην έρευνα, αλλά και όσα καταγράφονται στα σχόλια της σχετικής δημοσίευσης στο athens.indymedia.org, ο οπαδός που είχε στην κατοχή του το πανό κατά την αποχώρησή του από το γήπεδο συνάντησε αστυνομικές δυνάμεις, οι οποίες δεν υπήρξαν ιδιαίτερα επιεικείς.

Εδώ, κρίνεται απαραίτητη μια παρέκβαση προκειμένου να υπενθυμιστεί πως η ανάρτηση πανό, με πολιτικό ή κοινωνικό περιεχόμενο, σε ένα χώρο όπου βρίσκονται άνθρωποι διαφορετικών πολιτικών αντιλήψεων δεν είναι μια απλή διαδικασία, γεγονός που φαίνεται και από τις αντιδράσεις που έχουν υπάρξει κατά καιρούς σε ορισμένα ζητήματα. Για τις δολοφονίες Φουντούλη και Καπελώνη[90], οπαδοί ανήρτησαν πανό το οποίο έφερε αντιδράσεις. Στο πρώτο πανό που σηκώθηκε, σύμφωνα με όσα διηγήθηκαν οι συμμετέχοντες, απεικονιζόταν σβάστικα, γεγονός που προκάλεσε την άμεση παρέμβαση αντιφασιστών οπαδών του Παναθηναϊκού. Ωστόσο, το ζήτημα επανέρχεται σε άλλο αγώνα και το επόμενο πανό, στο οποίο δεν υπήρξαν αντιδράσεις, αναφερόταν: *«Όχι άλλοι θάνατοι στον βωμό της πολιτικής. Φουντούλη-Καπελώνη Καλό Ταξίδι. Θύρα 13»* .

Για την περίπτωση της (α)συμφωνίας σε σχέση με την ανάρτηση πανό, ένας από τους συμμετέχοντες αναφέρει:

> Μη φανταστείς ότι όλα αυτά, ας πούμε, ήταν σύμφωνοι όλοι. Αλλά, εντάξει, καλώς ή κακώς, […] οι οπαδοί δεν γίνεται να αντιπροσωπεύουν μόνο την ομάδα γιατί ζούνε σε ένα κοινωνικό σύνολο στο οποίο συμμετέχεις ανεξάρτητα αν συμφωνείς ή όχι.[91]

Το ζήτημα της υποστήριξης της πλειοψηφίας επιβεβαιώνεται και από τη διήγηση άλλου συμμετέχοντα:

> Το ότι εγώ, άμα πήγαινα στο γήπεδο μόνος μου, και πήγαινα σε 10 άτομα που ανέβασαν αυτό το πανί [σημ.: φασιστικού περιεχομένου] και το κατέβαζα και με κοπάναγαν, γιατί δεν ήρθε κανένας άλλος να με βοηθήσει, θα ήτανε… Το αποτέλεσμα θα ήταν ότι θα ανέβαινε το πανί. Δηλαδή, πέρα από τις οργανώσεις, πέρα από τα γεγονότα, είναι κι η πλειοψηφία, η αποδοχή των πραγμάτων από τον περισσότερο κόσμο.[92]

---

[90] Το Νοέμβριο του 2013, πραγματοποιείται δολοφονική επίθεση έξω από τα γραφεία της Χρυσής Αυγής στο Ν. Ηράκλειο. Θύματα ήταν ο 22χρονος, Μανώλης Καπελώνης, και ο 27χρονος, Γιώργος Φουντούλης. Την ευθύνη αναλαμβάνει η οργάνωση Μαχόμενες Λαϊκές Επαναστατικές Δυνάμεις, μια πρωτοεμφανιζόμενη οργάνωση

[91] Συνέντευξη Μ.Χ.

[92] Συνέντευξη Α.Ρ.

Ένα σημαντικό, για την παρούσα μελέτη, συμβάν διαδραματίστηκε κατά την αγωνιστική περίοδο 2013-2014. Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί εντός του γηπεδικού χώρου φαίνεται πως υπήρξε έκρυθμη:

> Με το που βγήκε η Χρυσή Αυγή εμείς ήμασταν στο προσκήνιο πάντα αριστεροτέτοιοι, από το '03-04 και μετά ήμασταν προς τα εκεί. Με το που βγαίνει, όμως, η Χρυσή Αυγή και άρχισε να παίρνει δύναμη, αντίστοιχα άρχισαν να παίρνουν δύναμη και οι δεξιοί-ακροδεξιοί μέσα στην Θύρα. [...] Κι έκαναν ένα δυνατό γκρουπ, το οποίο ανέλαβε και security στον Παναθηναϊκό στις θύρες, όπου εκεί άρχισαν μετά διάφορα άλλα, και άρχισαν οι μεν να βαράνε τους δε. [...] Όχι μόνο Χρυσαυγίτες, είχαν κάνει ένα γκρουπ που ήταν στη φύλαξη. [...] Τη φύλαξη, τους έβαζε η ΠΑΕ να είναι στις θύρες των οργανωμένων για να έχουν τον έλεγχο, να μη γίνεται της πουτάνας, να μην μπαίνουν και καλά τζάμπα και τέτοια. Αλλά όλο αυτό το γκρουπάκι φαντάσου έφτασε να είναι 100-150 άτομα, δεν ήταν λίγοι. Ήταν πάρα πολλοί κι ήταν όλοι ένας κι ένας. Όπου αυτοί με τον έναν ή τον άλλο τρόπο άρχισαν σιγά-σιγά να επιβάλλονται, να βαράνε όποιους είναι εναντίον τους, όποιος μάθαιναν ότι λέει κάτι που δεν τους αρέσει το οτιδήποτε. Και κάποιοι από αυτούς εκεί μέσα ήταν στη Χρυσή Αυγή. Κι άλλοι που ήταν αντί-security άρχισαν σιγά-σιγά να τους κοπανάνε, να τους κυνηγάνε, να μην τους αφήνουνε να μπούνε, να γίνεται της πουτάνας, να ψάχνουν οι μεν τους δε έξω. [93]

Η συγκεκριμένη κατάσταση επιβεβαιώνεται και από άλλον ερωτώμενο:

> Ήταν η περίοδος που εμφανίστηκαν κάποια φαντάσματα του παρελθόντος. Με την ανοχή και της επίσημης Θύρας 13, κάποιοι μπράβοι, μπάτσοι, φασίστες, οι οποίοι πήγαιναν σε σπίτια μελών με πολιτικά χαρακτηριστικά συγκεκριμένα. Και υπήρχε γενικότερα για ένα χρόνο μία ανακατωσούρα μεγάλη.[94]

Η επικράτηση της συγκεκριμένης τάσης στην Παναθηναϊκή κερκίδα προκάλεσε την αντίδραση οπαδών, οι οποίοι ως ένδειξη διαμαρτυρίας απείχαν από το γήπεδο, καταγγέλοντας παράλληλα, τους *«τύπους που κάποιοι από αυτούς δουλεύουν στη Χρύση Αυγή και που είναι μπράβοι και μπάτσοι!...»,* μέσω ανακοίνωσης που αναρτήθηκε στη σελίδα Athens Indymedia (βλ. 3ο Παράρτημα). Το συμβάν αυτό αποτελεί μια πολιτική δράση από τη στιγμή που αφ' ενός οι οπαδοί ξεκαθαρίζουν τον

[93] Συνέντευξη Μ.Τ.
[94] Συνέντευξη Β.Χ.

ιδεολογικό προσανατολισμό τους (πρόκειται για αντιφασίστες), και αφ' ετέρου, καταγγέλονται οι εμπλεκόμενοι ως νεοναζί και συμμετέχοντες στη Χρυσή Αυγή.

Ειδικότερα, στην ανακοίνωση επισημαίνεται πως πρόκειται για *«Μία απόφαση που πάρθηκε, πρώτα απ' όλα, για να σπάσουμε την ένοχη σιώπη που κυριαρχεί στην Θύρα 13 που λειτουργεί σαν "μην ξέρει και να μην άκουσε" τίποτα γύρω από το ζήτημα της ύπαρξης οπαδών – υπαλλήλων, αστυνομικών, νεοναζί και μπράβων στη κερκίδα μας»* (Πρωτοβουλία Οπαδών του Παναθηναϊκου που συμμετέχουν στην αποχή, 2014).

Υπενθυμίζεται πως τη συγκεκριμένη περίοδο η Χρυσή Αυγή διοργανώνει πογκρόμ κατά μεταναστών και αριστερών, πραγματοποιεί επιθέσεις κατά αυτοοργανωμένων χώρων (ενδ.: κατάληψη Σκαραμαγκά και Βίλα Αμαλίας, στέκι ΑΝΤΙΠΝΟΙΑ) ενώ, μεταξύ 2011 και 2013, διαπράττει τρεις δολοφονίες: Αλίμ Αμπντούλ Μάναν στα Πατήσια[95], Σαχζάτ Λουκμάν στα Πετράλωνα[96], Παύλος Φύσσας στο Κερατσίνι[97].

Κατά ορισμένους, ωστόσο, η άνοδος του ακροδεξιού κόμματος δεν έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στα οπαδικά, αφού κρατούσε τους Χρυσαυγίτες απασχολημένους:

> Δεν υπήρχε αυτό. Δεν υπήρχε κάτι, ότι ενεργοποιήθηκε πιο πολύ η Χρυσή Αυγή και κατάφερε και μπήκε στη Βουλή. Εγώ, προσωπικά, δεν είδα κάτι περισσότερο στο κομμάτι του Παναθηναϊκού, ας πούμε, να πεις ότι ενεργοποιήθηκαν. Όχι, εγώ δεν είδα κάτι, δεν θυμάμαι κάτι. Παρόλο που έχω αρκετούς φίλους σε αυτό... σε

[95] Για το χρονικό των επιθέσεων που κατέληξαν στην δολοφονία, βλ. https://tvxs.gr/news/ellada/ena-%C2%ABksexasmeno%C2%BB-xrysaygitiko-pogkrom-me-arxigo-ton-kasidiari

[96] Για το χρονικό της υπόθεσης, βλ. https://jailgoldendawn.com/%cf%85%cf%80%ce%bf%ce%b8%ce%ad%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82/%ce%b4%ce%bf%ce%bb%ce%bf%cf%86%ce%bf%ce%bd%ce%af%ce%b1-%cf%83%ce%b1%cf%87%ce%b6%ce%ac%cf%84-%ce%bb%ce%bf%cf%85%ce%ba%ce%bc%ce%ac%ce%bd/

[97] Για το χρονικό της υπόθεσης, βλ. https://jailgoldendawn.com/%cf%85%cf%80%ce%bf%ce%b8%ce%ad%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82/%ce%b4%ce%bf%ce%bb%ce%bf%cf%86%ce%bf%ce%bd%ce%af%ce%b1-%cf%80%ce%b1%cf%8d%ce%bb%ce%bf%cf%85-%cf%86%cf%8d%cf%83%cf%83%ce%b1/

αυτή τη μεριά, ας πούμε. Όπως και το αντίθετο, ας πούμε, όταν η Χρυσή Αυγή άρχισε να πέφτει μπλα μπλα μπλα...[98]

Δεν συμμετείχαν καθόλου [σημ.: οι Χρυσαυγίτες] στον Παναθηναϊκό εκείνη την εποχή. Ίσως τότε είχαν οργανωθεί πιο πολύ με τη Χρυσή Αυγή και έμειναν εκεί.[99]

Η Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών και οι πολιτικοί συσχετισμοί της περιόδου

Στο σημείο αυτό γίνεται μια παρέκβαση για την αποσαφήνιση αυτού που ο Β.Χ. αποκάλεσε *«φαντάσματα του παρελθόντος»*. Μία από τις ερωτήσεις που τέθηκε σε όλους τους συμμετέχοντες αφορούσε τη Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών. Όλοι οι οπαδοί γνώριζαν την ύπαρξή της, χωρίς ωστόσο να μπορούν με ακρίβεια να αναφερθούν στον αριθμό των μελών της, στη δυναμική της ομάδας αυτής ή στον τρόπο διάλυσής της, πέραν της εμπλοκής της διοίκησης Βαρδινογιάννη. Σημειώνεται πως δεν κατέστη δυνατό να ληφθεί συνέντευξη από κάποιο μέλος της, ή τουλάχιστον κανένας συμμετέχοντας δεν ανέφερε πως υπήρξε στον πυρήνα αυτής της ομάδας. Ως εκ τούτου, η ΝΟΠΟ θα συζητηθεί, επί της ουσίας, ως προς τον απόηχό της.

Στην αρχή της δεκαετίας του ‘80, είχε παίξει... Οι πιο ισχυροί ήταν ακροδεξιοί. Ήταν η οργάνωση τότε, η ΝΟΠΟ η λεγόμενη, Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών, οι οποίοι πάντα τα κάνανε γυαλιά καρφιά τέτοια. Γενικώς, τα είχανε κάνει μπάχαλο εκείνες τις εποχές. Μετά αυτοί σιγά-σιγά άρχισαν να φθείρονται, έφυγαν απ’ το προσκήνιο.[100]

Δεν είναι μύθος, απλά ήταν η μόδα της εποχής και πολύς κόσμος... Εντάξει, δεν το έζησα, απλά ότι γνωρίζω από τους λίγο πιο μεγάλους από εμένα που ασχολήθηκαν. Εντάξει, ήταν μόδα της εποχής τότε, κατάλαβες; Και όλοι τρέχανε με αυτό το κομμάτι, όπως τώρα και καλά η μόδα είναι η Antifa και π.χ., κατάλαβες; Και καλά, χωρίς να ξέρει ο άλλος τι πιστεύει. Ή αν αυτό, τέλος πάντων, τον αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα... Ε κάπως έτσι ήταν κοινό εκείνη την εποχή. Εντάξει, λίγο η αλητεία, λίγο το έτσι, λίγο το αλλιώς, είχε πάρει έκταση. Το κατάλαβες; Τώρα από εκεί και πέρα, εντάξει, δεν... Περάσαν κάποια χρόνια, δεν φτούρησε, που λέει ο

[98] Συνέντευξη Μ.Χ.
[99] Συνέντευξη Α.Ρ.
[100] Συνέντευξη Μ.Τ.

> λόγος. Μετά έμεινε στο κομμάτι που υπάρχει και τώρα, που λέει ο λόγος, το ακροαριστερό, όχι όμως το ΝΟΠΟ. Κατάλαβες; Με αυτή τη λογική στο λέω.[101]
>
> Βέβαια, της έχουν δώσει διαστάσεις που δεν είχε, ήταν μικρή ομάδα, αλλά εκεί επενέβη έγκαιρα ο Βαρδινογιάννης, ο Γιώργος, και τη διέλυσε πριν προλάβει να πάρει διαστάσεις. Δεν ξέρω αν θα έπαιρνε κιόλας. Σίγουρα, όμως, αν δεν την διέλυε ο Βαρδινογιάννης, ήταν από τα καλά που έκανε αυτό, και διαστάσεις να μην έπαιρνε θα συναντούσε αντίσταση άλλη και θα γινόταν ένα πράγμα δηλαδή... Θα γίνονταν πολύ άσχημα πράγματα.[102]

Τα παραπάνω αποσπάσματα μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε πως η δεκαετία κατά την οποία έδρασε η ΝΟΠΟ, χαρακτηρίζεται από μια περίοδο όπου οι πολιτικοί συσχετισμοί θεωρούνται τελείως διαφορετικοί με τους συγκαιρινούς. Αυτό είναι και το σημείο όπου εστίασαν οι περισσότεροι συμμετέχοντες.

6.3 Η εξω-γηπεδική πολιτική δράση των οργανωμένων οπαδών

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα συζητηθεί η δράση των συνδεσμιτών εκτός γηπέδου, αλλά και η επιρροή που, ενδεχομένως, ασκεί η ενδοσυνδεσμιακή δραστηριοποίηση. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζεται προκύπτει από το γεγονός πως τόσο η γαλούχηση στο οπαδικό κίνημα, όσο και τα άτυπα δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ των μελών των συνδέσμων, δημιουργούν τις προϋποθέσεις δραστηριοποίησης σε «κινηματικούς χώρους». Η πιθανότητα αυτή, μάλιστα, ενισχύεται σε περιπτώσεις όπως αυτή του Παναθηναϊκού, όπου οι φίλαθλοι αντιλαμβάνονται πως η δράση των συνδέσμων του είναι, ως επί το πλείστον, «αριστερή» ή «αντιφασιστική».

Εκτός γηπέδου, οπαδοί του Παναθηναϊκού, από διάφορους συνδέσμους, ήδη από το 2003, συμμετέχουν στο ετήσιο φεστιβάλ Mondiali Antirazzisti, που διεξάγεται στην Ιταλία και του οποίου βασικός κανόνας είναι ο αλληλοσεβασμός, ενώ στόχος είναι *«η πάταξη του ρατσισμού μέσα και έξω από τα γήπεδα μέσω των αθλημάτων και της ισότιμης συμμετοχής σε αυτά»* (Humba, 2010).

Θεωρείται πως η πολιτική κινητοποίηση δεν παράγεται με τρόπο αντιδραστικό (ως προς τα συμβάντα) και αυτό διότι το πλαίσιο εκδήλωσης της αντίδρασης

[101] Συνέντευξη Μ.Χ.
[102] Συνέντευξη Ρ.Κ.

προϋπάρχει των γεγονότων στα οποία λαμβάνουν μέρος οι οπαδοί. Κοινώς, όταν προκύπτει η ανάγκη κοινωνικοπολιτικής κινητοποίησης, τα αντανακλαστικά των δρώντων είναι ήδη καλλιεργημένα και οι τακτικές που ακολουθούνται θεωρούνται ήδη δοκιμασμένες. Πώς, όμως, συμβαίνει αυτό;

Αρχικά, οι κατασταλτικές πρακτικές της ΕΛ.ΑΣ. βρίσκονται πάντοτε στο επίκεντρο της ρητορικής των οπαδών. Οι ίδιες οι συμπλοκές που δημιουργούνται μεταξύ της αστυνομίας και των οπαδών κρίνεται πως δημιουργούν τα εχέγγυα και τα αντανακλαστικά για τέτοιου είδους συγκρούσεις:

> Οι περισσότεροι, ίσως, οι οποίοι είναι μπροστά στο δρόμο στα πολιτικά, που είναι μπροστά μπροστά και τις παίζουν, είναι γηπεδικοί. […] Και έχω και εγώ skills και πολλοί άνθρωποι, από όλες τις ομάδες γηπεδικοί. Skills και πνευματικά, skills ότι δεν φοβάμαι, κάθομαι στο μέρος μου, σκέφτομαι τι να κάνω, πως κάνω, τι κάνω, τι πρέπει να κάνω, πώς να τρέξω, πάω μπροστά και λοιπά. Βοηθάει πάρα πολύ το γήπεδο εννοείται, πάρα πολύ. Είναι οι πιο μάχιμοι οι γηπεδικοί για αυτό και έγινε αυτό στη Νέα Σμύρνη.[103]

Δύο, τουλάχιστον, είναι περιπτώσεις για τις οποίες οι οργανωμένοι οπαδοί δρώντας πολιτικά αξιοποίησαν την οπαδική τους ταυτότητα. Πρόκειται για τις πορείες που οργανώθηκαν κατά των Μνημονίων στο Σύνταγμα (2010), και κατά της αστυνομοκρατίας στη Νέα Σμύρνη (2021). Και στις δύο περιπτώσεις, οι συμμετέχοντες ήταν από συνδέσμους διαφορετικών ομάδων. Επισημαίνεται πως τα δημοσιεύματα της περιόδου κάνουν λόγο για *«συνασπισμό χούλιγκαν»*[104]:

> Υπήρχε ένα πολύχρωμο παζλ συμμετοχής από τον οπαδικό φορέα της Ελλάδας, και οπαδοί της ΑΕΚ και οπαδοί του Ολυμπιακού και οπαδοί του Παναθηναϊκού. […] Είναι ένα πολύ ευχάριστο γεγονός, ένα τόσο σοβαρό κοινωνικό ζήτημα όπως η αστυνομική βία και δη στην Ελλάδα, στην οποία η αστυνομία κυβερνάει την Ελλάδα… Είναι πολύ υγιές οι οπαδοί να παραμερίζουν τους όποιους εγωισμούς, μίση και διάφορες και να ενώνονται ενάντια στον εχθρό, το βασικό εχθρό.[105]

---

[103] Συνέντευξη Α.Ρ.

[104] Ενδεικτικά, βλ. https://www.kathimerini.gr/society/561291304/synaspismos-choyligkans-sta-epeisodia-tis-neas-smyrnis/

[105] Συνέντευξη Β.Χ.

Η εμπειρία που ήδη είχαν, από κοινού με τις γνωριμίες που ήδη διέθεταν, αποτέλεσαν καταλυτικούς παράγοντες στην οργάνωση των οπαδών. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, διευκρινίζεται πως δεν ήταν η επίσημη Θύρα 13 που απευθύνεται το κάλεσμα για πορεία, αλλά οι ομοϊδεάτες οπαδοί, οι οποίοι αξιοποίησαν τους πόρους που είχαν.

> Με τα μνημόνια είχαμε κατέβει μπλοκ από όλες τις ομάδες. Δηλαδή ήταν τίγκα οι Αεκτζήδες, είχαν ξεκινήσει από τα Εξάρχεια, ένα τσουνάμι τώρα 500 άτομα. Εμείς είχαν μαζευτεί Λεωφόρο όταν είχαμε πάει. Οι Γαύροι ήταν από κάτω εκεί στο Σύνταγμα. Ήταν η μέρα με τα μνημόνια, το '07[106]. […] Όπως συζητάγαμε τότε, με όλα αυτά που γίνονταν, λέγαμε ότι πρέπει να κατέβουμε κάτω, δεν γίνεται. […] Γιατί παιζόταν το μέλλον μας, δεν γινόταν έπρεπε να πάμε. Κατεβήκαμε από δω κάποιοι, βρήκαμε κάποιους άλλους κάτω και πήγαμε όλοι μαζί σαν μπλοκ, κάτι αντίστοιχο όπως έγινε στη Νέα Σμύρνη.[107]

Αυτό είναι, επιπλέον, το σημείο στο οποίο κρίνεται αναγκαίο να μελετηθεί η σχέση μεταξύ των συνδέσμων, υποκουλτούρας και κοινωνικών κινημάτων. Στις προηγούμενες ενότητες έγινε μία προσπάθεια να περιγράφουν τα χαρακτηριστικά του συνδέσμου. Αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο συνδεσμιακός χάρτης, με όλες του τις αντιφάσεις, διαθέτει δικές του αξίες, πρότυπα, παραδόσεις και τρόπους ζωής. Τα μέλη της ομάδας αυτής μοιράζονται μια κοινή ταυτότητα, κοινή συνείδηση για την ομάδα και τα σύμβολα της, επικυρώνοντας κι ένα είδος κοινωνικοποίησης στο εσωτερικό.

Μπορεί να ειπωθεί, ως εκ τούτου, πως οι σύνδεσμοι φιλάθλων βρίσκονται στο φάσμα της υποκουλτούρας. Υπενθυμίζεται ότι οι κοινωνικές αυτές ομάδες παρά το γεγονός πως ανήκουν στην κυρίαρχη κουλτούρα, διαθέτουν μια σειρά διαφορετικών μοναδικών αξιών, προτύπων, παραδόσεων και τρόπων ζωής (Hughes & Kroehler, 2014: 131).

Ακριβώς αυτοί οι σχηματισμοί υποκουλτούρας, σταδιακά λαμβάνουν τη μορφή κινήματος. Με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε πως οι σύνδεσμοι δρουν μέσα από

[106] Προφανώς, ο συμμετέχοντας, εκ παραδρομής, αναφέρει λανθασμένη χρονολογία για τις πορείες διαμαρτυρίας που άρχισαν να εντατικοποιούνται από το 2010 και ύστερα.

[107] Συνέντευξη Μ.Τ.

ανεπίσημους διαύλους, ενώ οι πολιτικές τους ενέχουν τα τρία στοιχεία για τα οποία κάνει λόγο ο Tilly (2004) (βλ. σελ. 19): οι εκστρατείες έχουν συλλογικές αξιώσεις εναντίον ισχυρών στόχων, το ρεπερτόριο δράσης περιλαμβάνει διαδηλώσεις και δημόσιες συναντήσεις, ενώ, παράλληλα, επαναλαμβάνεται η ενότητα, το πολυάριθμο και η αφοσίωση. Όπως και στην περίπτωση της Ισπανίας, στη μελέτη των Spaaij & Viñas (2013) (βλ. σελ. 22), έτσι και στην ελληνική, οι οπαδοί κινητοποιούνται, αντιστέκονται και αμφισβητούν, βρίσκονται ενάντια στο νεο-φασισμό, στο ρατσισμό και στην εμπορευματοποίηση του ποδοσφαίρου.

Κλείνοντας, αξίζει να σημειωθεί πως το οπαδικό κίνημα θεωρείται ότι διαθέτει τα μέσα για την κοινωνική αλλαγή, είτε με δράσεις αλληλεγγύης, όπως καταγράφηκε παραπάνω, είτε με δράσεις αντίδρασης στα κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα της εκάστοτε περιόδου, εντός και εκτός ομάδας, μέσα και έξω από το γήπεδο:

> Τα όπλα του [σημ.: οπαδικού κινήματος] είναι η φαντασία, η ευφυΐα, η ευστροφία, η αντιδραστικότητα. Αυτό.[108]

6.4 Παναθηναϊκό Κίνημα

Το Παναθηναϊκό Κίνημα υπήρξε, αρχικά, πρωτοβουλία ενός ατόμου. Η κίνηση αυτή, ωστόσο, αγκαλιάστηκε και από τη Θύρα 13, η οποία σταδιακά άρχισε να συμμετέχει όλο και πιο ενεργά στην ανάδειξη του κόμματος με διάφορους τρόπους. Υπενθυμίζεται πως η Θύρα 13, διαθέτει ένα σώμα ανθρώπων, νεότερων και γηραιότερων, που έχουν στην πλειοψηφία τους εκλογικά δικαιώματα, ένα άτυπο δίκτυο επικοινωνίας, αλλά και μία σειρά μέσων επικοινωνίας (περιοδικά, ιστοσελίδες, ραδιοφωνικές εκπομπές), μέσω των οποίων είναι δυνατή η ενημέρωση.

Επιπλέον, η ιεραρχική δομή που περιγράφηκε παραπάνω, ενδεχομένως, να δημιουργεί και μια ορισμένη επιρροή προς τα πιο νεαρά και –ίσως– άπειρα άτομα. Χαρακτηριστικό είναι πως νεαρά μέλη συνδέσμων, τοποθετήθηκαν σε εκλογικά κέντρα ως εκλογικοί αντιπρόσωποι[109]. Ακολουθούν ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

[108] Συνέντευξη Β.Χ.
[109] Συνέντευξη Σ.Α.

> Πολλοί από τη Θύρα 13 είχαν βοηθήσει πολύ στο τρέξιμο, στις αφίσες, τα συνθήματα, στον προεκλογικό αγώνα. Ήταν πολλοί που τον υιοθέτησαν το σκοπό, ειδικά στις δημοτικές εκλογές. Όχι όλοι ίσως με το ίδιο ενδιαφέρον αλλά γενικά... Καταρχάς από τη Θύρα 13 προερχόταν. Σου είπα ότι μετά την ίδρυση του από τον άνθρωπο που σου ανέφερα, μετά το πήρε η Θύρα 13 στα χέρια της και κυρίως η πτέρυγα της Θύρας 13 που διοικούσε τον Ερασιτέχνη. Οπότε είχε μία σχέση καλή.[110]

> Εμένα με πλησίασε ο άνθρωπος που είχε την ιδέα το 2009 […], μου πρότεινε τη δημιουργία του Κινήματος, το πίστεψα... Πίστεψα ότι θα είναι καλό για τον κόσμο του Παναθηναϊκού, για το σύλλογο. Πήρα αυτή την πρόταση, τη μετέφερα στο συμβούλιο της Θύρας 13 που άνηκα και το υλοποιήσαμε.[111]

> Ήταν τότε ένα προμοτάρισμα από τα επίσημα μέσα της Θύρας 13, οπότε «παιδιά, να το στηρίξουμε για το λόγο που έχουμε πει, ότι, να έχουμε μία θεσμική έκφραση υπεράσπισης της Λεωφόρου», το οποίο σου ξαναλέω εξελίχθηκε σε κάτι άλλο μετέπειτα.[112]

> Το ΠΑΝΚΙ είχε επικοινωνία με τους πιο μεγάλους Συνδεσμίτες […] Μας έλεγαν να ψηφίσουμε ΠΑΝΚΙ.[113]

Κοινή συνισταμένη για τους εμπλεκόμενους ήταν η αγάπη για την ομάδα τους, τον Παναθηναϊκό. Βάζοντας πάνω από όλα το συμφέρον του Παναθηναϊκού, σύμφωνα με όσα υποστηρίζουν οι εμπλεκόμενοι, στόχευαν στην επίλυση του «γηπεδικού προβλήματος», κάτι που θα μπορούσε να επιτευχθεί κυρίως με την είσοδό του κόμματος στο Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων.

> […] Αλλά μετά το πήρε στα χέρια της η Θύρα 13 και θέλησε, επειδή τότε γινόταν συζήτηση όπως και τώρα για το γηπεδικό, το σκεπτικό ήταν να βγάλει δημοτικό σύμβουλο ή δημοτικούς συμβούλους στην Αθήνα, να πιέσουμε το Δήμο για να γίνει το γήπεδο, όπως εμείς νομίζαμε. Και μάλιστα είχαμε ένα σχέδιο επεξεργασμένο, ένας Κίμωνας Βενέρης το είχε φτιάξει […] Και τέλος πάντων, το

[110] Συνέντευξη Ρ.Κ.
[111] Συνέντευξη Ε.Ι.
[112] Συνέντευξη Β.Χ.
[113] Συνέντευξη Λ.Ζ.

σκεπτικό ήταν αυτό: να βγει κάποιος δημοτικός σύμβουλος στην Αθήνα να έχουμε, να επηρεάζουμε. Έτσι ξεκίνησε. Αυτή ήταν η ιδέα.[114]

Ίσως δεν το είχαν συνηθίσει, το αθλητικό κομμάτι που πήγαμε εμείς αγχωθούμε... Το πολιτικό κομμάτι που πήγαμε εμείς σε ένα αθλητικό κομμάτι να χωθούμε. Δεν ξέρω... Ο καθένας θεωρώ ότι ψήφιζε κατά το συμφέρον του. […] Εμείς το βλέπαμε λίγο διαφορετικά. Δυστυχώς δεν είμαστε πολιτικοί, δεν είχαμε την ανάλογη, ας το πούμε, προώθηση κιόλας. Καταφέραμε, όπως σου είπα, κάτι στο Δήμο Αθηναίων τότε αλλά... Εντάξει, λίγα πράγματα. Εντάξει και δεν ήμασταν και επαγγελματίες, δεν είχαμε και καβάτζες, κατάλαβες; Δεν είχαμε από πίσω χορηγούς, δεν είχαμε κάτι, το κάναμε μόνο και μόνο για τα συμφέροντα του Παναθηναϊκού. Εντάξει, δε βάζουν όλοι πάνω τον Παναθηναϊκό και λογικό είναι.[115]

Μια άλλη παράμετρος που τέθηκε από ορισμένους συμμετέχοντες ήταν η δημιουργία του ΠΑΝΚΙ, σε εκείνη τη δεδομένη περίοδο, για λόγους διατήρησης ανοιχτών συνδέσμων. Οι σύνδεσμοι, δηλαδή, θα μετατρέπονταν σε πολιτικά γραφεία σε ολόκληρη την Ελλάδα, προκειμένου να παραμείνουν ανοιχτοί και προστατευμένοι από τους αθλητικούς νόμους[116]. Η πιθανότητα να συμβεί κάτι τέτοιο, ωστόσο, διαψεύστηκε από άλλο ερωτώμενο, όχι ως προς τη σύλληψη της ιδέας, αλλά ως προς τη δυνατότητα υλοποίησης αυτής της σκέψης:

Υπήρχε αυτή η σκέψη […]. Και αυτό ήταν μεταγενέστερο. Όταν δηλαδή κατέβηκε στις εκλογές δεν είχε τεθεί τέτοιο θέμα. […] Υπήρχε αυτή η σκέψη, αλλά στην πραγματικότητα δεν γίνεται. Δε μπορεί να γίνει γιατί πάντα οι νόμοι οι αθλητικοί προβλέπουν ότι όταν λειτουργεί σύνδεσμος κάτω από άλλο κάλυμμα δεν μπορεί αυτό να συνεχιστεί. Κάποιοι το είχα σκεφτεί όμως. Δεν έχει γίνει ποτέ.[117]

Εντός του Κινήματος, υπήρχε μια συνοχή σε σχέση με τα προτάγματα του κόμματος. Ωστόσο, η συμφωνία αυτή είναι πάνω σε βασικά ζητήματα, τα οποία με συστηματική διευρεύνηση αναδεικνύουν αντιφάσεις ως προς τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτά:

Όταν κατεβαίνει στις εκλογές, και μάλιστα και πανελλαδικά, πρέπει να έχεις και κάποιες θέσεις. Δεν μπορεί να λες μόνο για το γήπεδο του Παναθηναϊκού. […]

[114] Συνέντευξη Ρ.Κ.
[115] Συνέντευξη Μ.Χ.
[116] Συνέντευξη Λ.Ζ.
[117] Συνέντευξη Ρ.Κ.

> Στην κοινωνία μπορεί να υπάρχει συμφωνία σε πράγματα –έστω και επιφανειακή– πιο μεγάλη από ότι από τις πολιτικές θέσεις που δηλώνει κάποιος. Όταν, λοιπόν, μπορεί θα συμφωνήσεις κάποια πράγματα, μπορεί μετά να κάτσει να το ξύσεις λίγο και να δεις ποιος φταίει, άλλους τους φταίνε οι φασίστες, άλλους οι κομμουνιστές, άλλους τους φταίνε... Μπορείς, όμως, πάνω στις θέσεις να συμφωνήσεις. Δεν υπήρξε μεγάλη δυσκολία σε αυτό, στο να συμφωνήσουμε σε αυτά τα πράγματα.[118]

Αυτή η διαπίστωση μας βοηθά να κατανοήσουμε σε κάποιο βαθμό και τους λόγους για τους οποίους, μεταξύ άλλων, στην πάροδο των ετών το κόμμα, έχασε τη δημοφιλία του:

> Το ΠΑΝΚΙ ενώ ξεκίνησε σαν ένας κοινωνικός φορέας, ο οποίος επισκεπτόταν με τη σημαία του Παναθηναϊκού και μετά χαρακτηριστικά του συλλόγου των οπαδών του, ψυχιατρεία, νοσοκομεία για παιδάκια, κοινωνικές δομές οι οποίες ήταν αναγκαίες να τις επισκεφθεί, κάπου λίγο εισήγαγε, έβγαλε πολιτικαντισμό στις θέσεις και τις απόψεις του και λίγο παρεκτράπηκε από το αρχικό του νόημα. […] Πολιτικαντισμός ήτανε, ρε συ, ότι, ας πούμε, κυριαρχούσε μία άποψη και μία αντίληψη, ότι να προσπαθήσουμε να μπούμε στη Βουλή, ώστε μέσα από τα λεφτά αυτά, τα οποία θα πάρουμε, από την Ευρωπαϊκή Ένωση... […]
>
> Δηλαδή για μένα το ΠΑΝΚΙ θα έπρεπε να ήταν ελεύθερη διακίνηση ιδεών και αθλητικών και οπαδικών και πολιτικών. Μόνο αυτό δεν είδαμε από κάποια περίοδο. Οπότε, εγώ προσωπικά, διαχώρισα τη θέση μου και σταμάτησα γενικότερα την όποια συμβουλή μου και συνδρομή μου προς αυτό το εγχείρημα να τη δίνω.[119]

Υπάρχει και άλλη μερίδα οπαδών, ωστόσο, η οποία δεν στήριξε αυτή την πρωτοβουλία. Δεν πρέπει, δηλαδή, να γίνεται αντιληπτή ως δεδομένη η υποστήριξη του ΠΑΝΚΙ, χάριν του Παναθηναϊκού ιδεώδους, από όλους τους οπαδούς:

> Κοίταξε, κουβέντα [σημ.: εντός των συνδέσμων] δεν είχε γίνει, γιατί μάλλον δεν είχε παρθεί ποτέ σοβαρά. Γιατί οι Παναθηναϊκοί δεν ψηφίζουν με βάση… Δεν είναι Ολυμπιακοί που θα βγάλουν το Μόραλη ή το Μαρινάκη, ξέρω γω. Ξέρεις, όποιον τους πούνε, στο σύνδεσμο να βγάλουν. […] Οπότε, ποτέ δεν πάρθηκε στα

[118] Συνέντευξη Ρ.Κ.
[119] Συνέντευξη Β.Χ.

σοβαρά, ας πούμε, σαν κόμμα, ή σαν κίνημα, όπως το ονομάζουν. Απλά, κάποια στιγμή, υπήρξε η κατάσταση ότι ξέρεις, στο εισιτήριο που πληρώνεις «καπέλο 5 ευρώ» για στήριξη στο ΠΑΝΚΙ. […] Αλλά δεν υπήρχε ότι «Α, γιατί το στηρίζω. Α, ναι, αυτό. Α, πάρτα». Πολλά πράγματα συμβαίνουν έτσι στο οπαδικό κομμάτι. Δεν είναι όλα υπερσκεπτόμενα και τέτοια. Και ένα από αυτά ήταν και αυτό. Αλλά δεν στηρίχθηκε ποτέ από κανέναν πραγματικά.[120]

Δεν θυμάμαι και πολλά πράγματα, γιατί γενικά δεν ασχολούμουν με τίποτα που έχει να κάνει με την πολίτική. Οπότε δεν μπορώ να σου πω και κάτι, δεν μπορώ να σου απαντήσω. […] Δεν με ενδιέφερε. Αλλά πιστεύω ότι ούτε και το γήπεδο είναι για να το ανακατέψεις με την πολιτική. Τώρα αν μπορέσεις για το καλό να περάσεις κάποια μηνύματα καλώς. Εκεί πας για άλλο λόγο, πας να δεις την ομάδα σου και ότι έχει να κάνει με αυτή. [121]

Ποτέ δε με συγκινούσε, δεν το πολυπαρακολούθησα. Το θεωρούσα λίγο αστείο τώρα να μπλέκεις, για να προβάλλεις ένα αίτημα, να στήσεις ολόκληρο κόμμα και ολόκληρη τέτοια φάση για να προτάξεις αυτό το αίτημα, το γηπεδικό και άλλα δύο τρία για το συμφέρον ενός Συλλόγου. Δεν συμβάδιζε κάπως στο κεφάλι μου αυτό το πράγμα. Ούτε θεώρησα ποτέ ότι είχε μια ξεκάθαρη πολιτική που θα μπορούσα να ακολουθήσω, μια ιδεολογία από πίσω.[122]

Σημειώνεται πως η περίοδος κατά την οποία δημιουργήθηκε το Παναθηναϊκό Κίνημα, χρήζει ιδιαίτερης ερευνητικής προσοχής κι αυτό διότι σε μεγάλο βαθμό η απογοήτευση με τα κοινά, όπως διαμορφώθηκε την περίοδο της Κρίσης, ανέσυρε μια τάση ταύτισης αριστεράς και δεξιάς αλλά και εξέθρεψε την ευρύτερη αγανάκτηση απέναντι στο κοινοβουλευτικό σύστημα. Σχετικά με τα κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα και τον τρόπο που επέδρασαν στην δραστηριοποίησή του όσον αφορά το ΠΑΝΚΙ, ερωτώμενος απάντησε τα εξής:

Επειδή τότε υπήρχε μία απογοήτευση και ένας θυμός απέναντι σε όλα τα κόμματα που μας φέρανε τα μνημόνια και λοιπά, και ένα ανακάτωμα δηλαδή από τις αναγκαίες πολιτικές, μπορεί να επέδρασε σε κάποιους ανθρώπους να το ψηφίσουν για αυτό το λόγο. […] Και ίσως ήταν και για μένα πιο εύκολο, να σου πω την αλήθεια, να μπορέσω να αποδεχτώ ότι συμμετέχω σε ένα τέτοιο σχήμα. Δηλαδή

[120] Συνέντευξη Α.Ρ.
[121] Συνέντευξη Χ.Γ.
[122] Συνέντευξη Τ.Ν.

> επειδή ακριβώς και εγώ ήμουν, όπως όλος ο κόσμος, αγανακτισμένος από όλους είπα μέσα μου «Ε και τι έγινε; Ποια αριστερά και ποια δεξιά; Όλοι τα έχουν κάνει όπως τα έχουν κάνει. Γιατί να μην βοηθήσω σε αυτό το σχήμα;». […]
>
> Ήταν περίεργο πολιτικά για εμένα, αυτό εννοούσα. Δηλαδή, εγώ είμαι ένας άνθρωπος πολιτικοποιημένος, που δεν μου είναι εύκολο να χωρέσει στο μυαλό μου ότι κατεβαίνω με έναν ακόμα που είναι Παναθηναϊκός αλλά έχει πολιτικές θέσεις... Υπήρχε μία συνειδησιακή δυσκολία στο να ασχοληθώ. […] Εγώ είχα, δηλαδή, μία δική μου δυσκολία να συνδυάζω αυτό το πράγμα. Αλλά λόγω της αγάπης για τον Παναθηναϊκό, με επιστράτευσαν και δέχτηκα και το έκανα.[123]

Πάντως, οι Εκλογές (Δημοτικές και Περιφερειακές) που διεξήχθησαν το Μάιο του 2014, απέδειξαν εκ του αποτελέσματος πως προώθησαν μια ανανέωση στο πολιτικό προσκήνιο σε επίπεδο προσώπων, λειτούργησαν ανασχετικά απέναντι στη μείωση της πολιτικής συμμετοχής, ενώ κατέστησαν σαφή την ανάγκη υιοθέτησης νέων μορφών πολιτικής (Tsirbas, 2015a). Αντιστοίχως, οι εθνικές εκλογές του 2015, μέσω της εκλογής ενός κόμματος που δεν είχε ξανακυβερνήσει (ΣΥΡΙΖΑ), επεσήμανε την κοινή επιθυμία για αλλαγή του κυβερνητικού παραδείγματος (Tsirbas, 2015b).

Αυτό που πρέπει να διευκρινιστεί είναι πως τόσο στην αρχική του εκδοχή, όσο και στην ανασύστασή του το 2022, στην οποία θα αναφερθούμε αμέσως μετά, κυρίαρχη στους λόγους των εμπλεκόμενων είναι η αναφορά στην «μη-επαγγελματική» σχέση τους με την πολιτική. Είναι έκδηλο πως στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους τα μέλη του ΠΑΝΚΙ, διατηρούν ένα ηθικό προβάδισμα, χάριν της μη εμπλοκής τους στο υπάρχον πολιτικό σύστημα. Επιπλέον, το γεγονός πως το εγχείρημα υπήρξε και παραμένει αυτοχρηματοδοτούμενο, επιτρέπει στους Παναθηναϊκούς να δρουν προς «το συμφέρον του κόσμου», κι όχι των χορηγών.

Η αναγέννηση του Παναθηναϊκού Κινήματος, 2022

Όπως προέκυψε, η ιδέα ανασύστασης του ΠΑΝΚΙ ήρθε μετά την περίοδο της καραντίνας:

[123] Συνέντευξη Μ.Φ.

> Επειδή το Παναθηναϊκό Κίνημα μετά τις εκλογές του 2014-15 σαν να αποκοιμήθηκε, με πλησίασε πάλι ο Γ.Μ., να ξανά ασχοληθούμε, να το αναλάβουμε, να το αναγεννήσουμε. Και έτσι και έγινε. Και φτάσαμε τώρα κάποια στιγμή που έχουμε φτιάξει πολιτικό συμβούλιο, πολιτικό γραφείο […]. Είναι μία μεγάλη προσπάθεια να μπορέσουμε να το κατεβάσουμε στις εκλογές. Για μένα αυτή θα είναι η επιτυχία.[124]

Κατά την παρουσίαση του κόμματος, που πραγματοποιήθηκε στις 6 Ιουνίου του παρόντος έτους, σε *«ουδέτερο έδαφος»* στο κτίριο της ΕΣΗΕΑ, για την αποφυγή συνυποδηλώσεων και την απεύθυνση σε μεγαλύτερο εκλογικό φάσμα, τα μέλη του Κινήματος εξέφρασαν το νέο, ανανεωμένο πρόγραμμα. Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη, μια σύνοψη των θέσεων, όπως αυτές καταγράφηκαν από τη γράφουσα κατά τη διάρκεια της Συνέντευξης Τύπου. Για την αποφυγή περιπλοκών, θεωρείται πως η εκάστοτε ομιλία (του Προέδρου, του Αντιπροέδρου και του Γραμματέα), είναι αντιπροσωπευτική των θέσεων του κόμματος.

Τα μέλη του ΠΑΝΚΙ είναι *«πρώτα απ' όλα Παναθηναϊκοί»,* ωστόσο, στην προκειμένη φάση επιχειρούν να έρθουν στο προσκήνιο *«χωρίς οπαδική ταυτότητα»*[125]. Η αναγέννηση του κόμματος στοχεύει στην αναπλήρωση των πολιτικών κενών, ενώ βασικοί στόχοι είναι η ζωντανή ελληνική οικονομία, η εθνική πολιτική, το κράτος δικαίου, η ελευθερία και η δημοκρατία. Οι συμμετέχοντες δεν είναι *«πουθενά ταγμένοι»,* αλλά ο καθένας έχει *«τις δικές του πεποιθήσεις».* Πρόκειται για μια περίοδο που από τους ίδιους χαρακτηρίζεται ως *«καιρός για αλλαγή»,* ενώ βασικό κίνητρο επανίδρυσης του ΠΑΝΚΙ είναι *«αυτά που ζούμε»:*

> Για αυτό το λόγο και εμείς αναγκαστήκαμε… Εμείς δεν είμαστε πολιτικοί. Εμείς είμαστε άνθρωποι απλοί, αλλά βλέποντας όλη αυτή την κατάσταση σκεφτήκαμε ότι άμα τους αφήσουμε, τα ίδια θα ζήσουν κι οι επόμενες γενιές κι οι επόμενες κι επόμενες. Οπότε, ή θα ενεργοποιηθούμε όλοι, να αλλάξουμε τη ζωή μας και να πάρουμε τη ζωή μας στα χέρια μας, ή θα τους αφήσουμε να κάνουνε συνέχεια και

[124] Συνέντευξη Ε.Φ.

[125] Χαρακτηριστική είναι η δήλωση συμμετέχοντα στο ΠΑΝΚΙ: *«Στο 90' απέναντι, στην κοινωνία μαζί».*

> συνέχεια και συνέχεια τα ίδια λάθη και να μας οδηγούν προς τα κάτω, στο γκρεμό και στον πάτο.[126]

Όπως διευκρινίζεται, οι φίλαθλοι δεν αποτελούν έναν κομματικό στρατό. Με το πρόταγμα *«Είμαστε από εσάς»,* Παναθηναϊκοί αυτοπροσδιορίζονται ως απλοί άνθρωποι, μεσαία στρώματα και αγανακτισμένοι. *«Πάντα προτεραιότητα η φύση και ο άνθρωπος, όχι προτεραιότητα το κέρδος των πλουσίων»,* επισημαίνεται χαρακτηριστικά.

Σε σχέση με τον ιδεολογικό προσανατολισμό το ΠΑΝΚΙ του 2022, σημειώνεται πως δεν ασπάζεται τα επικρατώντα ρεύματα αριστεράς και δεξιάς:

> Εμείς δεν ταυτιζόμαστε ούτε με τη δεξιά, ούτε με την αριστερά. Είμαστε με όλο το λαό, με όλους τους ανθρώπους που ζουν στη χώρα μας, δεν βλέπουμε άσπρο ή μαύρο, αγαπάμε όλο τον κόσμο, θέλουμε όλο τον κόσμο μαζί μας. Θέλουμε να δώσουμε κάτι καινούργιο. Δεν είμαστε ούτε με τη δεξιά, ούτε με την αριστερά, ούτε με το κέντρο, δεν υπάρχει για μας. Έχουμε βάλει μπροστά μας τα πιστεύω και τα ιδανικά που είχε ο σύλλογός μας όταν ιδρύθηκε, το 1908, τα οποία... Οι αξίες αυτές και τα ιδανικά είναι διαχρονικά. Το καλό, το δίκαιο, το τίμιο, το fair play, η αλληλεγγύη, η αλληλοβοήθεια μεταξύ μας είναι κάτι που δεν σβήνει.
>
> Γίνεται μία μεγάλη προσπάθεια να μπορέσουμε να πείσουμε ανθρώπους, οι οποίοι κάνουν αποχή. Δηλαδή ένα 40 με 45% της κοινωνίας και πάρα πολλοί νέοι δεν ασχολούνται γιατί έχουνε σιχαθεί. Εμείς θέλουμε να πείσουμε τους νέους να ρθουν να μας ψηφίσουν. [127]

Είναι, επομένως, σαφές πως η νέα εκδοχή του «αναγεννημένου» Παναθηναϊκού Κινήματος, στοχεύει και στις νεαρές ηλικίες, οι οποίες όπως φάνηκε και από τη βιβλιογραφική επισκόπηση του ζητήματος, στερούνται, συνήθως από επιλογή, συμμετοχής στο κοινοβουλευτικό πολιτικό σύστημα.

[126] Συνέντευξη Ε.Φ.
[127] Συνέντευξη Ε.Φ.

7 Συζήτηση

Οι προαναφερθείσες διαπιστώσεις, όπως καταγράφηκαν στο Κεφάλαιο 6, μας επιτρέπουν να επανέλθουμε, στο σημείο αυτό, στα ερευνητικά ερωτήματα και τους στόχους της παρούσας μελέτης. Με στόχο να κατανοηθούν πιο συστηματικά τα ευρήματα της έρευνας παρατίθεται ένας θεματικός χάρτης της *Πολιτικοποίησης και των Συνδέσμων Φιλάθλων:*

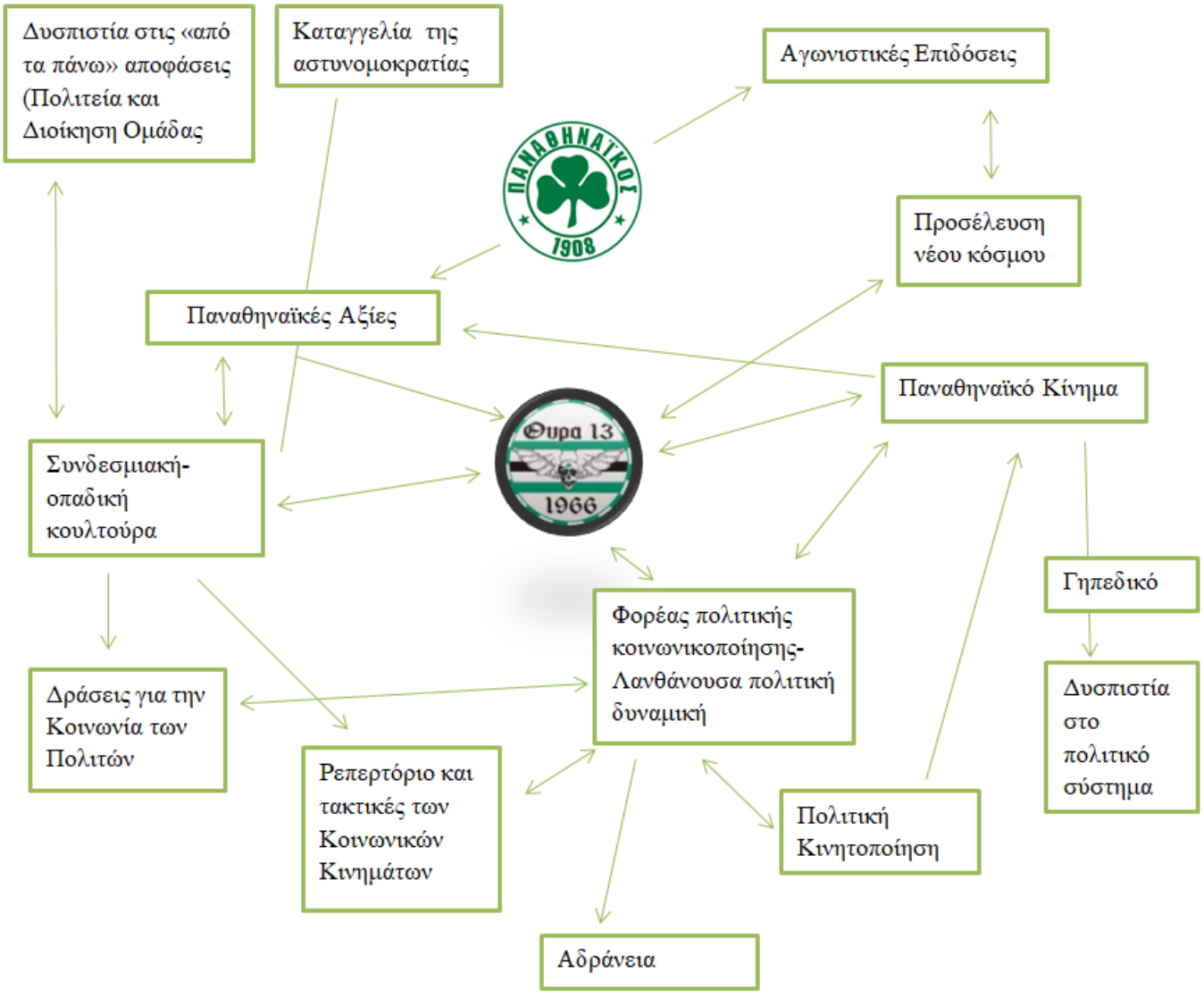

Έχοντας σε πρώτο στάδιο εμβαθύνει στην ταυτότητα του ίδιου του συνδεσμίτη, αντιληφθήκαμε πως πρόκειται για ένα πλήρως ανομοιόμορφο σύνολο κοινωνικών,

οικονομικών, πολιτικών αλλά και ιδεολογικών καταβολών. Είναι η κοινή αγάπη τους για τον Παναθηναϊκό, αυτή που διατηρεί συμπαγή τη συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων.

Ενδοσυνδεσμιακά, η ιεραρχία αντλείται από τη δύναμη, η οποία θεωρείται πως είναι ένας συνδυασμός φυσικής και πνευματικής ικανότητας. Η επικράτηση της εκάστοτε ιδεολογίας, και η επακόλουθη πολιτική (α)κινητοποίηση, χαρακτηρίζεται από τη γράφουσα ως συγκυριακή, και αυτό διότι δεν είναι πάντοτε έκδηλα τα αντανακλαστικά των οπαδών στην εκάστοτε συνθήκη. Είναι σαφές, ωστόσο, πως ο σύνδεσμος αποτελεί έναν φορέα πολιτικής κοινωνικοποίησης.

Ως φορέας πολιτικής κοινωνικοποίησης, η Θύρα 13, παράγει δράσεις για την κοινωνία των πολιτών, ακολουθεί τις τακτικές και το ρεπερτόριο των κοινωνικών κινημάτων, συνομιλεί με τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της εκάστοτε περιόδου και κινητοποιείται πολιτικά. Μάλιστα, οι συνδεσμίτες του Παναθηναϊκού έχοντας ως κοινό έδαφος την ομάδα, και αξιοποιώντας το δίκτυο επικοινωνίας που τους παρέχουν τα club φιλάθλων σε όλη την ελληνική επικράτεια, προχωρούν ένα βήμα παρακάτω και δημιουργούν ένα κόμμα με στόχο την είσοδο στο πολιτικό στερέωμα της χώρας.

Τόσο οι σύνδεσμοι, όσο και το Παναθηναϊκό Κίνημα επιχειρούν να γεφυρώσουν το χάσμα που δημιουργεί η ανομοιογένεια των επιμέρους ατομικών ταυτοτήτων. Όπως και στην περίπτωση της ιδεολογικής διαφωνίας πάνω σε σύμβολα συνδέσμων ή σε αναρτημένα πανό, το ατομικό υποτάσσεται στο συλλογικό. Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει και ανευ όρων συνθηκολόγηση πάσης φύσεως.

Ο Παναθηναϊκός κόσμος είναι «φίλαθλος», και ως εκ τούτου, δέχεται στην ενιαία κερκίδα να αποσιωπά τις διαφορές, με ορισμένες εξαιρέσεις. Είναι, όμως, και «πολιτικός», και για το λόγο αυτό προβάλει αντιστάσεις απέναντι στη διοίκηση της ομάδας και το κράτος. Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί ότι η αυτοκατανόηση των συνδεσμιτών του Παναθηναϊκού, το συλλογικό βίωμα αυτού του σώματος ανθρώπων, περιλαμβάνει την αντίδραση στη διοίκηση. Πρόκειται για ένα θέμα που καταγράφεται στην ταυτότητα του οπαδού και που καταφέρνει την επίτευξη της ομόφωνης συμφωνίας.

Η σημασία της κρίσης, οικονομικής και πολιτικής, στο πλαίσιο της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας, εντοπίζεται στις πρωτοβουλίες της Θύρας 13, οι οποίες

είχαν αλληλέγγυο χαρακτήρα. Καρπός της δυσπιστίας και της αναζήτησης εναλλακτικών πολιτικών πρακτικών υπήρξε και το Παναθηναϊκό Κίνημα, του οποίου οι επιδιώξεις σχετίζονταν τόσο με την υφιστάμενη πολιτική κατάσταση, όσο και με τα ζητήματα της ομάδας, όπως το γηπεδικό που είχε σαφείς πολιτικές προεκτάσεις.

Επίλογος

Το 1988 ερμηνεύεται από τον Παύλο Σιδηρόπουλο και την Μαρία Φωτίου ο «Ηλεκτρικός Θησέας», σε στίχους του Δημήτρη Βάρου και μουσική του Γιάννη Μαρκόπουλου. Μεταξύ των στίχων εντοπίζονται και οι εξής: *«Ψηφοθηρία, λόγοι κι εμβατήρια ποτέ δεν έφεραν την αλλαγή/ Για αυτό και χάθηκες στα σφαιριστήρια και μες στα γήπεδα την Κυριακή».* Αν, λοιπόν, δε θεωρήσουμε τις τακτικές επισκέψεις στα κυριακάτικα ματς ως παραίτηση από την πολιτική ζωή, και επιτρέψουμε στους εαυτούς να δούμε την εμπλοκή στους αθλητικούς και συνδεσμιακούς χώρους ως εν δυνάμει πράξεις πολιτικοποίησης, η παρούσα εργασία θα έχει επιτύχει τη σύνδεση δύο φαινομενικά ασύνδετων πεδίων δράσης.

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης έγινε μια προσπάθεια επισκόπησης της σημασίας ύπαρξης των συνδέσμων φιλάθλων αθλητικών συλλόγων τόσο για την ομάδα που υποστηρίζουν, όσο και για τους οπαδούς και την κοινωνία στην οποία ζουν. Ο Παναθηναϊκός παρέχει στα μέλη του έναν κοινό τόπο, την αγάπη τους για το «τριφύλλι». Η καθημερινή επαφή παρέχει στους συνδεσμίτες την αίσθηση της οικογένειας, εντός της οποίας οι εμπλεκόμενοι κοινωνικοποιούνται αλλά και πολιτικοποιούνται. Παράλληλα, η Θύρα 13 με τα μέσα που διαθέτει φαίνεται να παρίσταται σε ζητήματα που άπτονται των δράσεων για την κοινωνία των πολιτών.

Η «παρέα που βγαίνει μπροστά» δύναται να συμπαρασύρει το πέταλο και να δώσει μια πολιτική χροιά σε κάτι, το οποίο ορισμένοι επιλέγουν να κρατούν μακριά από την πολιτική. Η κοινωνικοπολιτική ζύμωση αντανακλά και ανατροφοδοτεί τους εκάστοτε δρώντες και, κατά τα φαινόμενα, πρόκειται για μια διαρκή διαδικασία. Σαφώς, ο αντιρατσιστικός ή αντιφασιστικός χαρακτήρας των οπαδών, σε περιόδους όπου η ιεραρχία εναλλάσσεται, αδρανεί. Υπάρχουν περιπτώσεις, δηλαδή, όπου τα «κουμάντα» αναλαμβάνονται από ανθρώπους με διαφορετική ατζέντα, με εκ διαμέτρου αντίθετες τακτικές και κίνητρα. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, ωστόσο, κατέστη σαφές πως υπάρχει μια λανθάνουσα πολιτική δυναμική, η οποία όταν εκδηλώνεται φέρει τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών κινημάτων.

Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι το εξής: όσο οι επιδόσεις της ομάδας είναι καλές τόσο στους γηπεδικούς και οπαδικούς κύκλους συρρέουν Παναθηναϊκοί.

Αυτό με τη σειρά του σηματοδοτεί μια ανανέωση στον κόσμο των συνδέσμων και, κατ' επέκταση, στις επικρατούσες ιδέες. Το αμάγαλμα των ιδεολογιών που δημιουργείται προωθεί και ορισμένες πρακτικές, οι οποίες και εφαρμόζονται εντός και εκτός του γηπεδικού χώρου. Εν ολίγοις, θα μπορούσαμε να πούμε πως η πολιτική δράση που παράγεται ανά συγκεκριμένες φάσεις προκύπτει από την αντίληψη που έχουν τα υποκείμενα του συνδεσμιακού χώρου, σε χρονικές περιόδους που συμπίπτουν με κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα, τα οποία επιτάσσουν κάποια αντίδραση.

Η πολιτική κουλτούρα, όπως διαμορφώθηκε στην περίοδο της Κρίσης, ανέδειξε μια διαφορετικού είδους συμμετοχικότητα, η οποία δεν εντάσσεται αυστηρά στο υφιστάμενο θεσμικό και κοινοβουλευτικό πλαίσιο. Πέραν της «παιδικής αρρώστιας» και του αξιακού πλαισίου, ο Παναθηναϊκός αποτελεί και τον πυρήνα ανάπτυξης μιας διττής συλλογικής ταυτότητας: της οπαδικής και της πολιτικής. Ο Παναθηναϊκός οπαδός φέρει πληθώρα χαρακτηριστικών, ως κυριότερο όμως αναφέρθηκε η αντιδραστικότητά του, τόσο απέναντι στη διοίκηση της ομάδας, όσο και απέναντι στην Πολιτεία.

Πράγματι, όπως κατέγραψε ο Τζούκας (2013), ο συνδεσμιακός χάρτης μετασχηματίστηκε λόγω της δολοφονίας Φιλόπουλου, των γεγονότων του Δεκέμβρη του 2008, της πολυμετοχικότητας και της κρίσης που διατρέχει το πολιτικό σύστημα. Ακριβώς αυτές ήταν και οι εμπειρίες στις οποίες οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και η διαμόρφωση της ταυτότητας των οπαδών του Παναθηναϊκού. Μάλιστα, κρίνεται πως πρόκειται για στοιχεία που, παράλληλα, προώθησαν και τη ριζοσπαστικοποίηση των μελών των συνδέσμων του.

Αυτό που δεν κατέστη δυνατό, αλλά χρήζει διερεύνησης σε βάθος, είναι η μελέτη της δράσης των θηλυκοτήτων στο οπαδικό κίνημα. Δεδομένου του ότι όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν πως υπάρχουν «γυναίκες συνδεσμίτισσες», θα είχε ενδιαφέρον να ασχοληθούμε με τον τρόπο με τον οποίο, στην ελληνική περίπτωση, βιώνεται το φύλο σε έναν χώρο όπου αναμφίλεκτα κυριαρχούν οι αρρενωπότητες. Άλλωστε, όπως μας πληροφόρησε συμμετέχοντας, σε σχέση με το αν υπάρχουν γυναίκες στους συνδέσμους του Παναθηναϊκού:

> Υπάρχουνε αρκετές στον Παναθηναϊκό. Και αντιφασίστριες υπάρχουν. Μία που διώκεται, άλλωστε, είναι γυναίκα και είναι αντιφασίστρια. Και γενικότερα υπάρχει πάρα πολύ σεβασμός στη γυναίκα. Δηλαδή, δεν θα ακούσουν σεξιστικά σχόλια πότε. Εντελώς ίσος προς ίσο η κατάσταση περισσότερο. […] Πολύς σεβασμός. Ποτέ δεν τέθηκε το ζήτημα, πέρα από τα συνθήματα, τα οποία είναι βαθιά σεξιστικά και τα λοιπά, πολλών χρόνων. Αυτό θέλει πάρα πολλά χρόνια για να φύγει, ας πούμε, από την κουλτούρα.[128]

Κλείνοντας, κρίνεται σημαντικό να σημειωθεί πως το υλικό που συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας σε σχέση με την πολιτικοποίηση και τους συνδέσμους φιλάθλων δεν είναι εξαντλητικό του ζητήματος που πραγματεύεται. Ως εκ τούτου, ενθαρρύνονται οι ερευνητές να μελετήσουν σε βάθος τα δεδομένα και να παράξουν, ενδεχομένως, επιπλέον ακαδημαϊκά πονήματα, που θα διευρύνουν περαιτέρω το πεδίο της κοινωνιολογίας του αθλητισμού.

[128] Συνέντευξη Α.Ρ.

Βιβλιογραφία

Adler-Nissen, R., Andersen, K., & Hansen, L. (2020). Images, emotions, and international politics: The death of Alan Kurdi. *Review of International Studies, 46*(1), σσ. 75-95.

Almond, G., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Princeton University Press.

Anderson , B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso.

Andersson, T., & Radmann, A. (1998). FOOTBALL FANS IN SCANDINAVIA: 1900–97. Στο A. Brown, *Fanatics* (σσ. 141-157). London: Routledge.

Armstrong, D. (2013). Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας. Στο S. S. J. Baylis, *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής* (σσ. 50-69). Αθήνα: Επίκεντρο.

Bentz , V., & Shapiro , J. J. (1998). *Mindful Inquiry in Social Research.* New York: SAGE Publications, Inc.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality.* London: Penguin Books.

Bernadette , C., Casey, N., Calvert, B., French, L., & Lewis, J. (2008). *Television Studies: The Key Concepts* (2nd εκδ.). London: Routledge.

Bottomore, T. B. (1970). *Sociology, A Guide to Problems and Literature.* London: Allen and Unwin.

Bourdie, P. (1991). Sport and social class. Στο C. Mukerji, & M. Schudson, *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies* (σσ. 357-373). Berkley: University of California Press.

Bourdieu, P. (1988). Program of a Sociology of Sport. *Sociology of Sport Journal*, 153-161.

Bourdieu, P. (1998). The State, Economics and Sport. *Culture, Sport, Society*, 15-21.

Bourdieu, P. (1999). How can one be a sports fan? Στο S. During, *The Cultural Studies Reader* (σσ. 427-440). London: Routledge.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77-101.

Braun, V., & Clarke, V. (2013). *Successful Qualitative Research. A practical guide for beginners.* London: Sage.

Brohm, J.-M., & Perelman, M. (1999). *Ποδόσφαιρο. Μια συγκινησιακή πανούκλα: Πλανήτης των πιθήκων, γιορτή των ζώων.* Αθήνα: Μαύρη Λίστα .

Buchanan, I. (2018). *A Dictionary of Critical Theory.* Oxford: Oxford University Press.

Bunting, T. D. (2021). *Democracy at the Ballpark. Sport, Spectatorship, and Politics.* New York : State University of New York Press.

Buzan, B., Waever, O., & Wilde, J. d. (1998). *Security: A New Framework of Analysis.* Boulder: Lynne Riener.

Caloghirou, Y., Voulgaris, Y., & Zambarloukos, S. (2000). The Political Economy of Industrial Restructuring: Comparing Greece and Spain. *South European Society and Politics, 5*(1), 73-96.

Cleland, J., Doidge, M., Millward, P., & Widdop, P. (2018). *Collective Action and Football Fandom.* Palgrave Macmillan.

Coakley, J. (2001). *Sport in society: Issues & controversies.* Boston: McGraw-Hill.

Cohen, S. (1973). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers.* St Albans: Paladin.

Craib, I. (1998). *Experiencing Identity.* London: Sage.

Danaher, W. F. (2010). Music and Social Movements. *Sociology Compass*, 811-823.

Della Porta, D., & Diani, M. (2006). *Social Movements: An Introduction* (2nd εκδ.). Malden: Wiley-Blackwell.

Dench, S., Iphofen , R., & Huws, U. (2014). *An EU Code of Ethics for Socio-Economic Research.* Brighton UK: IES.

Dichter, H. L. (2021). Sports and Politics. Στο M. G. Phillips, D. Booth, & C. Adams, *Routledge Handbook of Sport History* (σσ. 136-143). London: Routledge.

Djordjević, I., & Pekić, R. (2017). Is there space for the left? Football fans and political positioning in Serbia. *Soccer & Society*.

Dóczi, T., & Tóth, A. K. (2009). Football Fandom in England: Old Traditions and New Tendencies. *International Quarterly of Sport Science*, 30-41.

Doidge, M. (2015). The Ultras. Στο M. Doidge, *Football Italia: Italian Football in an Age of Globalization* (σσ. 141-180). London: Bloomsbury Academic.

Dolan, P., & Connolly, J. (2018). *Sport and National Identities: Globalization and Conflict.* London : Routledge.

Dunning , E., Murphy , P., & Williams, J. (2004). FOOTBALL HOOLIGANISM IN BRITAIN: 1880–1989. Στο E. Dunning, P. Murphy, & J. Williams, *Football on trial: Spectator violence and development in the football world.* (σσ. 71-95). London: Routledge.

Dunning, E. (2004). Sociology of sport in the balance: Critical reflections on some recent and more enduring trends. *Sport in Society, 7*(1), 1-24. doi:https://doi.org/10.1080/1461098042000220164

Dunning, E., Maguire, J., Murphy, P., & Williams, J. (1982). The social roots of football hooligan violence. *Leisure Studies, 1*(2), σσ. 139-156.

Elias, N. (2000). *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations.* Oxford: Wiley-Blackwell.

Eyerman, R. (2002). Music in Movement: Cultural Politics and Old and New Social Movements. *Qualitative Sociology, 25*(3), 443-458.

Fominaya, C. F. (2017). European anti-austerity and pro-democracy protests in the wake of the global financial crisis. *Social Movement Studies, 16*(1), 1-20.

Football Supporters Europe. (2022, Απρίλιος 1). *https://fansembassy.org.* Ανάκτηση από Football Supporters Europe: https://fansembassy.org/our-work-2/football-supporters-europe/

Fox, J. E. (2006). Consuming the nation: Holidays, sports, and the production of collective belonging. *Ethnic and Racial Studies, 29*(2), 217-236.

Franklin, B., Hamer, M., Hanna, M., & Kinsey, M. (2005). *Key concepts in journalism studies* (1st εκδ.). London: SAGE Publications.

Garland, J., Malcolm , D., & Rowe, M. (2000). Introduction. *Soccer & Society, 1*(1), 1-7.

Gellner , E. (1992). *Έθνη και Εθνικισμός.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Giulianotti, R. (2015). *Sport : a critical sociology.* Malden: Polity Press.

Glaser, B. G. (1965). The Constant Comparative Method of Qualitative Analysis. *Social Problems, 12*(4), 436-445.

Goodwin, J. (2001). *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991.* Cambridge: Cambridge University Press.

Greenstein, F. I. (1965). Personality and Political Socialization: The Theories of Authoritarian and Democratic Character. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 361*(1), 81-95. doi:https://doi.org/10.1177/000271626536100108

Gruneau, R. (1983). *Sport, Culture and the Modern State.* Toronto: University of Toronto.

Guttmann, A. (2002). *The Olympics: A History of the Modern Games.* Urbana IL: University of Illinois Press.

Hargreaves, J. (2014). Theorising Sports: an introduction. Στο J. Hargreaves, *Sport, Culture and Ideology (RLE Sports Studies)* (σσ. 1-29). London: Routledge.

Hourcade, N. (2013). Ultras και αναπλάσεις γηπέδων στη Γαλλία. Στο Γ. Ζαϊμάκης, & Ν. Κοταρίδης, *Ποδόσφαιρο και Κοινότητες Οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σσ. 86-106). Αθήνα: Πλέθρον.

Hughes, M., & Kroehler, C. (2014). *Κοινωνιολογία- Οι βασικές έννοιες* (2η εκδ.). (Θ. Ιωσηφίδης, Επιμ., & Γ. Χρηστίδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Κριτική.

Huliaras, A. (2015). Greek Civil Society: The Neglected Causes of Weakness. Στο J. Clarke, A. Huliaras, & D. Sotiropoulos, *Austerity and the Third Sector in Greece: Civil Society at the European Frontline* (σσ. 9-27). London: Routledge.

Humba. (2010). Οπαδικά φεστιβάλ – Mondiali Antirazzisti, antira tournament. *Humba*, 5-8.

ITV. (2014, Δεκέμβριος 30). *Prime Minister took secret meetings with football community after Heysel disaster*. Ανάκτηση από itv.com: https://www.itv.com/news/granada/2014-12-30/prime-minister-took-secret-meetings-with-football-community-after-heysel-disaster

Jacobson, J. (1994). *When the Soviet Union Entered World Politics.* California: University of California Press.

Jarvie, G., & Maguire , J. (1994). *Sport and leisure in social thought.* London: Routledge.

Kassimeris, C. (2018). Greece and Cyprus. Στο J. De Waele, S. Gibril, E. Gloriozova, & R. Spaaij, *The Palgrave International Handbook of Football and Politics* (σσ. 85-103). Palgrave Macmillan.

Kassimeris, G. (2013). Greece: the persistence of political terrorism. *International Affairs, 89*(1), 131-142.

Koopmans, R. (2007). Social Movements. Στο R. Dalton, & H.-D. Klingemann, *The Oxford Handbook of Political Behavior.* Oxford: Oxford University Press.

MacIntyre, A. (1972). Is a Science of Comparative Politics Possible? Στο W. Runciman, & Q. Skinner, *Philosophy, Politics and Society* (σσ. 8-26). Blackwell Publishing Ltd.

Makinda, S. M. (1996). Democracy and Multi-Party Politics in Africa. *The Journal of Modern African Studies, 34*(4), 555-573.

Maniou, T. (2017). Political conflicts in the cypriot football fields: a qualitative approach through the press. *Soccer & Society*.

Markula-Denison, P., & Pringle, R. (2016). *Foucault, Sport and Exercise: Power, Knowledge and Transforming the Self.* London: Routledge.

Marshall, G. (1995). *The Concise Oxford Dictionary of Sociology.* Oxford: Oxford University Press.

McAdam, D., & Snow, D. A. (1997). *Social Movements: Readings on their Emergence, Mobilization, and Dynamics.* Los Angeles : Roxbury Pub.

McFarland , D., & Thomas, R. (2006). Bowling Young: How Youth Voluntary Associations Influence Adult Political Participation. *American Sociological Review*, 401-425.

McKie, D. (1985, Μάιος 31). Thatcher set to demand FA ban on games in Europe. *The Guardian*.

McQuail, D. (2003). *Η θεωρία της μαζικής επικοινωνίας για τον 21ο αιώνα.* Αθήνα: Κατσανιώτης.

Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age.* Cambridge: Cambridge University Press.

Merkens, H. (2004). Selection procedures, sampling, case construction. Στο U. Flick, E. von Kardorff, & I. Steinke, *A Companion to qualitative research* (σσ. 165-171). London: SAGE Publications.

Mudde, C. (2002). Civil society in post-communist Europe: lessons from the 'dark side'. Στο C. Mudde, & P. Kopecky, *Uncivil Society?* (σσ. 152-165). London: Routledge.

Olympiacos FC. (2020, Νοεμβρίου 30). *ΙΣΤΟΡΙΑ*. Ανάκτηση από www.olympiacos.org: https://www.olympiacos.org/istoria/

Pagoulatos, G., & Triantopoulos, C. (2009). The Return of the Greek Patient: Greece and the 2008 Global Financial Crisis. *South European Society and Politics, 14*(1), 35-54.

Pantelidou Maloutas, M. (2016, Ιανουάριος 30). *The Young as Political Actors in Greece under the Crisis.* Ανάκτηση Ιανουάριος 30, 2022, από THE FUTURES WE WANT: Global Sociology and the Struggles for a Better World: https://futureswewant.net/maro-pantelidou-maloutas-greece/

Pateman, C. (1970). *Participation and Democratic Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pearson, G. (1998). The English Disease? Socio-Legal Constructions of Football Hooliganism . *Youth and Policy*, 1-15.

Peppard, V., & Riordan, J. (1993). *Playing Politics: Soviet Sport Diplomacy to 1992.* Greenwich: JAI Press.

Priks, M. (2010). Does Frustration Lead to Violence? Evidence from the Swedish Hooligan Scene. *Kyklos*, 450-460.

Quaranta , M., João , C., Martín , I., & Tsirbas, Y. (2021). Trust Satisfaction and Political Engagement during Economic Crisis: Young Citizens in Southern Europe,. *South European Society and Politics*.

Radical Fans United (RFU). (2020, Δεκέμβριος 3). *Ποιοι είμαστε;*. Ανάκτηση από www.rfu.gr: http://www.rfu.gr/index.php/%cf%80%ce%bf%ce%b9%ce%bf%ce%b9-%ce%b5%ce%af%ce%bc%ce%b1%cf%83%cf%84%ce%b5/

Ritzer, G. (2012). *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία.* Αθήνα: Κριτική.

Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου* (2η εκδ.). Αθήνα: Gutenberg.

Rose, R. (2009). Perspectives on Political Behavior in Time and Space. Στο R. Dalton, & H.-D. Klingemann, *The Oxford Handbook of Political Behavior.* Oxford: Oxford University Press.

Sandvoss, C. (2003). *A Game of Two Halves. Football Fandom, Television and Globalisation.* London: Routledge.

Schuster, T. (Σκηνοθέτης). (2013). *Αναζητώντας την... Αθήνα* [Ταινία].

Seippel, Ø. (2017). Sports and Nationalism in a Globalized World. *International Journal of Sociology, 47*(1), 43-61. doi:10.1080/00207659.2017.1264835

Sigel, R. (1970). Assumptions about the Learning of Political Values. Στο E. S. Greenberg, *Political Socialization* (σσ. 19- 23). London: Routledge.

Smith, B., & Caddick, N. (2012). Qualitative methods in sport: a concise overview for guiding social scientific sport research. *Asia Pacific Journal of Sport and Social Science, 1*(1), σσ. 60-73.

Sotiropoulos , D. A., & Karamagioli , E. (2006). *Greek Civil Society: The Long Road to Maturity (2005).* Athens: CIVICUS Civil Society.

Spaaij, R. (2006). *Understanding Football Hooliganism. A Comparison of Six Western European Football Clubs.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Spaaij, R., & Viñas, C. (2013). Political ideology and activism in football fan culture in Spain: a view from the far left. *Soccer & Society, 14*(2), 183-200.

Spaaij, R., Gloriozova, E., Gibril, S., & De Waele, J.-M. (2018). *The Palgrave International Handbook of Football and Politics.* London: Palgrave Macmillan.

Sport24. (2014, Νοεμβρίου 17). *Απόρρητο έγγραφο για το ΠΑΟ - Ερ. Αστέρας*. Ανάκτηση Νοέμβριος 30, 2020, από www.sport24.gr: https://www.sport24.gr/football/aporrito-eggrafo-gia-to-pao-er-asteras.8210238.html

Stevenson, T., & Alaug, A. (2018). Sports Diplomacy and Emergent Nationalism. Football Links between the Two Yemens, 1970-1990. *Anthropology of the Middle East, 3*(2), 1-19. doi:https://doi.org/10.3167/ame.2008.030202

Talja, S. (1999). Analyzing Qualitative Interview Data: The Discourse Analytic Method. *Library & Information Science Research, 21*(4), σσ. 459-477.

Testa, A., & Armstrong, G. (2010). *Football, Fascism and Fandom. The UltraS of Italian Football.* London: A&C Black.

Theodorakis, N. D., & Wann, D. (2008). An examination of sport fandom in Greece: influences, interests and behaviours. *International Journal of Sport Management and Marketing*, 356-374.

Theodoropoulou, V. (2007). The anti-fan within the fan: Awe and envy in sport fandom. Στο J. Gray, C. Sandvoss, & C. Harrington, *Fandom: Identities and communities in a mediated world* (σσ. 316-327). New York: New York University Press.

Tilly, C. (2004). *Social Movements, 1768–2004.* Boulder, CO: Paradigm.

Trivizas, E. (1980, July 1st). Offences and Offenders in Football Crowd Disorders. *The British Journal of Criminology, 20*(3), σσ. 276-288.

Tsirbas, Y. (2015a). The 2014 Local Elections in Greece: Looking for Patterns in a Changing Political System. *South European Society and Politics, 20*(1), 133-155.

Tsirbas, Y. (2015b). The January 2015 Parliamentary Election in Greece: Government Change, Partial Punishment and Hesitant Stabilisation. *South European Society and Politics*, 407-426.

Tuastad, D. (2013). From football riot to revolution. The political role of football in the Arab world. *Soccer & Society*, 376-388. doi:https://doi.org/10.1080/14660970.2012.753541

Turan, Ö., & Özçetin, B. (2017). Football fans and contentious politics: The role of Çarşı in the Gezi Park protests. *International Review for the Sociology of Sport*, 1-19.

Turner, R. (2016). *Five Hillsborough myths dispelled by inquests jury.* London: BBC News Online. Ανάκτηση από https://www.bbc.com/news/uk-england-merseyside-35473732

UEFA Champions League. (2020, Νοέμβριος 29). *UEFA Champions League*. Ανάκτηση από www.uefa.com: https://www.uefa.com/uefachampionsleague/history/seasons/1970/

Uwe, F. (2017). *Εισαγωγή στην ποιοτική έρευνα.* Αθήνα: Προπομπός.

Wasburn, P., & Adkins Covert, T. (2017). *Making Citizens: Political Socialization Research and Beyond.* Palgrave Macmillan.

Whittier, N. (2004). The Consequences of Social Movements for Each Other. Στο D. A. Snow, S. A. Soule, & H. Kriesi, *The Blackwell Companion to Social Movements* (σσ. 531-551). Malden: Blackwell Publishing.

Williams, J. (2013). "Είμαστε παράξενοι -και το ξέρουμε". Αθλητικός Οπαδισμός στον 21ο αιώνα. Στο Γ. Ζαϊμάκης, & Ν. Κοταρίδης, *Ποδόσφαιρο και Κοινότητες Οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σσ. 59-85). Αθήνα: Πλέθρον.

XYZ Contagion. (2014). *9+1 σκηνές από την ιστορία της ελληνικής ακροδεξιάς που ρίχνουν φως στην άγνωστη Χρυσή Αυγή.* Θεσσαλονίκη: Carpe Librum.

Zaimakis, Y. (2016, April 11). Football fan culture and politics in modern Greece: the process of fandom radicalization during the austerity era. *Soccer & Society*, σσ. 1-20.

ΑΜΠΕ. (2022, Ιούνιος 25). *«Μπλόκο» από 59 μέλη του Ερασιτέχνη Παναθηναϊκού στη «Διπλή Ανάπλαση».* Ανάκτηση από Ναυτεμπορική (αναδημοσίευση):

https://www.naftemporiki.gr/story/1863680/mploko-apo-59-meli-tou-erasitexni-panathinaikou-sti-dipli-anaplasi

Αστρινάκης, Α. (1988). Νέα φαινόμενα και μορφές περιθωριοποίησης της νεολαίας στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες: ορισμένα σημεία προσέγγισης του προβλήματος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56–96.

Βενιέρης, Δ. (2011). Κρίση οικονομίας, απορρύθμιση κοινωνικής πολιτικής: Η νέα «μικροελληνική» καταστροφή 2010-2011. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 101–131.

Βοτζάκης, Σ. (2008). *100 χρόνια Παναθηναϊκός, Η ιστορία 1908 - 2008.* Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη.

Δαμιανάκος, Σ. (2001). *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου.* Αθήνα: Πλέθρον.

Δασκαλάκης, Δ. (2014). *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία.* Αθήνα: Παπαζήση.

Δεμερτζής, Ν. (1990). Συγκριτική πολιτική ανάλυση και πολιτική κουλτούρα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 71-87.

Δεμερτζής, Ν. (2017, Μάιος 7). Ισχυρή ή αδύναμη η κοινωνία πολιτών;. *Το Βήμα*.

Δεμερτζής, Ν. (2018). Για την Κοινωνία Πολιτών. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, 38*, σσ. 171-183.

Δερτιλής , Γ. (2018). *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015.* Ηράκλειο : Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Δήμος Αθηναίων. (2020). *Εκκίνηση για τη Διπλή Ανάπλαση – Υπογράφηκε το μνημόνιο συναντίληψης και συνεργασίας από το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, τον Δήμο Αθηναίων, τον Ερασιτέχνη Παναθηναϊκό, την ΠΑΕ Παναθηναϊκός και την ΑΕΠ Ελαιώνα.* Αθήνα: Δήμος Αθηναίων. Ανάκτηση από https://www.cityofathens.gr/ekkinisi-gia-ti-dipli-anaplasi-ypogra/

Διακουμάκος, Γ. (2011). *Πολιτιστικές πρακτικές και πολιτικές αντιλήψεις: οι κεντρικές ελληνικές (πολιτικές) υποκουλτούρες.* Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ).

Δώδος, Δ., Καφετζής, Π., & Νικολακόπουλος, Η. (1997). Εκλογές 1996: διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 241–266.

Ελευθεράκης, Κ. (2013). Αναζητώντας την... Αθήνα. (Ε. Cantona, Δημοσιογράφος)

Ελληνικό Ινστιτούτο Πολιτιστικής Διπλωματίας. (2022, Απρίλιος 1). *Διπλωματία του Αθλητισμού*. Ανάκτηση από https://helleniculturaldiplomacy.com/: https://helleniculturaldiplomacy.com/%CE%B4%CE%B9%CF%80%CE%BB

%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/

Ερασιτέχνης. (2020). *Ημέρα… Παναθηναϊκού ΑμεΑ!* Αθήνα: ΠΑΟ ΑμεΑ. Ανάκτηση από https://paoamea.gr/2020/12/03/imera-panathinaikoy-amea/

Ζαϊμάκης, Γ. (2012, Δεκεμβρίου 22). *Οπαδοί και ναζιστικοί πυρήνες στην ποδοσφαιρική μικροκοινωνία.* Ανάκτηση Νοέμβριος 30, 2020, από left.gr: https://left.gr/news/opadoi-kai-nazistikoi-pyrines-stin-podosfairiki-mikrokoinonia

Ζαϊμάκης, Γ. (2015). Θεωρητικά ρεύματα και προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία του αθλητισμού. Στο Γ. Ζαϊμάκης, & Ε. Φουρναράκη , *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σσ. 89-130). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Ανάκτηση από https://openeclass.panteion.gr/modules/document/file.php/TMC304/24%2C%20%CE%98%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%26%20%CE%BC%CE%B5%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B5%CE

Ηρακλείδης, Α. (2019). *Διεθνείς Σχέσεις. Θεωρητικές Προσεγγίσεις στα Σύγχρονα Διεθνή Προβλήματα.* Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Θύρα 13. (2012). Ο μόνος λόγος να ψηφίσουμε. *Θύρα 13*, 41.

Θύρα 13. (2012). *Το ιδιώνυμο να γυρίσει μπούμερανγκ σε βάρος τους*. Ανάκτηση Δεκέμβριος 7, 2020, από gate13.gr: http://gate13.gr/?p=1528

Θύρα 13. (2013). *19/09/2013 – Ανακοίνωση Θύρας 13.* -: Θύρα 13.

Θύρα 13. (2013, Δεκέμβριος). Η σωστή ερμηνεία του No Politica. *Θύρα 13*(9), σσ. 30-31.

Ιορδάνογλου, Χ. Ι. (2013). *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας.* Αθήνα: Πόλις.

Καβουλάκος, Ι., & Γριτζάς, Γ. (2015). Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης: Μια νέα κοινωνία πολιτών. Στο Ν. Γεωργαράκης , & Ν. Δεμερτζής, *Το πολιτικό πορτρέτο της Ελλάδας: Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού* (σσ. 337-355). Αθήνα : Gutenberg.

Κασσαβέτη, Ο.-Ε., & Τζούκας, Β. (2020). «Έχεις οργανωθεί για να πεθάνεις για το μεγαλείο της;». Ποδόσφαιρο, φανατικοί οπαδοί και βία στον εμπορικό κινηματογράφο της δεκαετίας του 1980. Η περίπτωση της κινηματογραφικής

ταινίας «Χούλιγκανς». Στο Ν. Τσιγγίλης, & Δ. Μαστρογιαννάκης, *Αθλητισμός και Μέσα Επικοινωνίας: Ρητορική, ταυτότητες και αναπαραστάσεις* (σσ. 313-335). Θεσσαλονίκη: Ζυγός.

Κολοβός, Γ. Ν. (2015). *Κοινωνικά απόβλητα; Η ιστορία της πανκ σκηνής στην Αθήνα, 1979-2015.* Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις.

Κομνηνού, Μ. (2017). Δημόσια σφαίρα σε κρίση: Πώς και γιατί παραβιάζεται η δεοντολογία στα ΜΜΕ (2009-2016). Στο Μ. Κομνηνού, *Δημόσια σφαίρα σε κρίση: Πώς και γιατί παραβιάζεται η δεοντολογία στα ΜΜΕ (2009-2016)* (σσ. 19-42). Αθήνα: Παπαζήση.

Κόντου, Μ., & Λιάπη, Μ. (2014). *Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Ποιοτικοί δείκτες και δυναμικές κοινωνικής ένταξης.* Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κυπριανός, Π. (1995). Για τις συλλογικές πρακτικές στη μεταδικτατορική Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 28–60.

Λιάκος, Α. (2011). *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης.* Αθήνα: Πόλις.

Λουκά, Μ. (2013, Ιούλιος 7). Η Ακροδεξιά της εξέδρας. *BHMAgazino*.

Μελούτσι, Α. (2002). *Κουλτούρες στο παιχνίδι: Διαφορές για να συμβιώσουμε.* (Μ. Ψημίτης, Επιμ., & Μ. Ψημίτης, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.

Μέρμηγκα, Ι., & Γέρου, Π. (2017). "Σκοτωμένος δυο φορές": Ηθική και εκφασισμός με αφορμή τη δημοσίευση της φωτογραφίας του δολοφονημένου Παύλου Φύσσα. Στο Μ. Κομνηνού, *Δημόσια σφαίρα σε κρίση* (σσ. 181-210). Αθήνα: Παπαζήσης.

Μεταξάς, Α.-Ι. Δ. (1976). *Πολιτική Κοινωνικοποίηση- Εφαρμοσμένη Πολιτική Επιστήμη.* Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Μουζέλης, Ν. (2014, Μάρτιος 06). *Η κοινωνία πολιτών και οι επικριτές της.* Ανάκτηση από koinoniapoliton.gr: http://koinoniapoliton.gr/sygrafeis/107-mouzelis-nikos/434-mouzelis-06032014a.html

Μπελαντής, Δ. (2004). *Αναζητώντας τον "Εσωτερικό Εχθρό": Διαστάσεις της Αντιτρομοκρατικής Πολιτικής.* Αθήνα: Προσκήνιο- Άγγελος Σιδεράτος.

Μπογιόπουλος, Ν., & Μηλάκας, Δ. (2005). *Μια Θρησκεία Χωρίς Άπιστους. Ποδόσφαιρο.* Αθήνα: Λιβάνης.

Ν. ΜΑΧΝΟ. (2013, Μάιος). ΤΙΜΗ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΣΤΟ ΜΙΧΑΛΗ. *Θύρα 13*, σ. 19.

Παγκουρέλια, Ε., & Παπαδοπούλου, Μ. (2009). *Κριτική Ανάλυση Λόγου – μια πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών*

εγχειριδίων για τη γλώσσα. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

ΠΑΕ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ. (2020, Νοέμβριος 28). *Panathinaikos FC Official Website.* Ανάκτηση από www.pao.gr: https://www.pao.gr/history/events/

Παναγιωταρέα, Ε. (2017). Εθνική οικονομική πολιτική και κρίση χρέους: έπεται κρίση της δημοκρατίας;. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 39*, 84-105.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2021). *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης.* Αθήνα: Επίκεντρο.

Παναθηναϊκό Κίνημα. (2012, Ιούνιος 15). *Ανακοίνωση ΠΑΝ.ΚΙ.* Ανάκτηση Δεκέμβριος 7, 2020, από gate13.gr: http://gate13.gr/?p=4447

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (1990). Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 18-57.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2012). *Πολιτική Συμπεριφορά: Θεωρία, Έρευνα και Ελληνική Πολιτική.* Αθήνα: Σαββάλας.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2015). Αναπαραγωγή και μετεξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας: Ενδείξεις από την πολιτικότητα στην εφηβεία. Νέοι και νέες ως φορείς πολιτικής δράσης πριν και μετά την κρίση. Στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

Παπαδάτος - Αναγνωστόπουλος, Δ. (2018). *Ο μαυροκόκκινος Δεκέμβρης: άκρα και κέντρο στην εξέγερση του 2008: πλήθος ηγεμονία, στρατηγική.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Παπαδοπούλου, Δ. (2007, Απριλίου 21). Φάκελοι: Γεώργιος Παπαδόπουλος. (Α. Παπαχελάς, Δημοσιογράφος)

Παυλίδης, Λ. (2020, Νοέμβριος 30). *Η ημέρα που ιδρύθηκε η Θύρα 13.* Ανάκτηση από www.sportime.gr: https://www.sportime.gr/panathinaikos/panathinaikosh-imera-pou-idrithike-i-thira-13/

Πρωτοβουλία Οπαδών του Παναθηναϊκου που συμμετέχουν στην αποχή. (2014). *Ο εχθρός είναι εντός.* Αθήνα.

Σαν Σήμερα. (2020, Νοέμβριος 30). *ΠΑΟ: Η «εποποιία» του Γουέμπλεϊ.* Ανάκτηση από www.sansimera.gr: https://www.sansimera.gr/articles/147

Σεφεριάδης , Σ. (2006). Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 7-42.

Σούζας, Ν. (2015). *Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου: πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998)*. Θεσσαλονίκη: Ναυτίλος.

Σπύρος, Θ. (2013). Ποδόσφαιρο και Ποιητικές Τοπικότητας. Στο Γ. Ζαϊμάκης, & Ν. Κοταρίδης, *Ποδόσφαιρο και Κοινότητες Οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σσ. 237-258). Αθήνα: Πλέθρον.

Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2017). *Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*. Αθήνα: ΠΟΤΑΜΟΣ.

Τζάθας, Δ. (2012). Ερχονται σκληρές ποινές για τους κουκουλοφόρους. *Τα νέα*.

Τζούκας, Β. (2013). Λόγος περί πολιτικής στον "λόγο" των οπαδών ποδοσφαίρου. Η περίπτωση του Παναθηναϊκού. Στο Γ. Ζαϊμάκης, & Ν. Κοταρίδης, *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σσ. 259-272). Αθήνα: Πλέθρον.

Τσιμπίδας, Μ. (2018, Απρίλιος 13). *Δέκα χρόνια από το συλλαλητήριο των οπαδών του Παναθηναϊκού.* Ανάκτηση Μάιος 25, 2022, από Sport24: https://www.sport24.gr/football/deka-chronia-apo-to-syllalitirio-ton-opadon-toy-panathinaikoy.8621672.html

Χαραλαμπίδης, Μ. (2012). *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Χασαπόπουλος, Ν. (2013). *Χρυσή Αυγή. Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια.* Αθήνα: Α.Α. Λιβάνη.

Χρυσοχοΐδης, Μ. (2009, Οκτώβριος 25). Μιχάλης Χρυσοχοΐδης: Χούλιγκαν και βάρβαροι εμπλέκονται με το οργανωμένο έγκλημα και το μαύρο χρήμα. (Δ. Πώποτας, & Ά. Καλύβα, Συνέντευξη στους/στις)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΦΟΡΜΑ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ ΦΙΛΑΘΛΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ

Η έρευνα στην οποία καλείστε να συμμετάσχετε αφορά τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται η ενασχόληση με τους Συνδέσμους Φιλάθλων με την πολιτικοποίηση των ατόμων. Ειδικότερα, πρόκειται για μελέτη που εκπονείται στο πλαίσιο της Διπλωματικής Εργασίας με τίτλο *«Πολιτικοποίηση και Σύνδεσμοι Φιλάθλων: Η περίπτωση του Παναθηναϊκού»* (ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, Τμήμα ΠΕΔΔ, ΕΚΠΑ), από την Μπακάλη Αγγελική- Σοφία, με επιβλέποντα καθηγητή τον Ιωάννη Τσίρμπα. Η συμμετοχή γίνεται εθελοντικά, με τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης έχετε τη δυνατότητα να διακόψετε και να αποχωρήσετε όταν κρίνετε πως θέλετε, αλλά και να θέσετε ζητήματα που σας απασχολούν.

Η προστασία των συνεντευξιαζόμενων διασφαλίζεται μέσω της τήρησης των παρακάτω κανόνων. Ειδικότερα:

- Οι συλλεχθείσες πληροφορίες είναι ανώνυμες και εμπιστευτικές.
- Κάθε αναφορά σε στοιχεία προσωπικού χαρακτήρα θα παραμείνει αδημοσίευτη, ενώ η πρόσβαση στα δεδομένα θα πραγματοποιείται αποκλειστικά από τους επιστημονικούς υπεύθυνους.
- Μπορείτε να αναιρέσετε τη συμμετοχή σας όποτε θελήσετε, και τα συλλεχθέντα δεδομένα να διαγραφούν.
- Για λόγους ομαλής διεκπεραίωσης της έρευνας, η συνέντευξη θα ηχογραφηθεί.

Για την ερευνητική ομάδα Ο/Ησυνεντευξιαζόμενος/η

Μπακάλη Αγγελική- Σοφία

2ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ (ΕΝΕΡΓΩΝ Ή ΜΗ) ΜΕΛΩΝ ΣΥΝΔΕΣΜΩΝ ΦΙΛΑΘΛΩΝ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΑΙ (ΕΝΕΡΓΩΝ Ή ΜΗ) ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

1. Μπορείς να μου πεις λίγα πράγματα για εσένα; (ηλικία, δραστηριότητες, επάγγελμα κλπ)
2. Σε ποια ηλικία αποφάσισες να ασχοληθείς με τα οπαδικά και γιατί αποφάσισες να ενταχθείς σε Σύνδεσμο Φιλάθλων του Παναθηναϊκού;
3. Μπορείς να μου περιγράψεις ορισμένες δραστηριότητες των Συνδέσμων και τον τρόπο με τον οποίο, κατά τη γνώμη σου, αυτοί έχουν θετικό αντίκτυπο στην ίδια την αθλητική ομάδα ή/και την κοινωνία;
4. Πως καταφέρνετε και τα βρίσκετε μεταξύ σας στο Σύνδεσμο παρά τη διαφορετικότητα του καθενός;
5. Ποια είναι η σχέση σου με την πολιτική; (Ψηφίζεις;/ Υπήρχε κάποια πολιτική συζήτηση στο σπίτι σου; Κλπ)
6. Θεωρείς πως ο Σύνδεσμος έχει επιδράσει στην δική σου πολιτική συμπεριφορά με κάποιο τρόπο;
7. Ποιος είναι ο ρόλος του Ενιαίου Φορέα Συνδέσμων Θύρα 13 στην επιλογή των πολιτικών ενεργειών των οπαδών (πχ πανό, συνθήματα κα);;
8. Ποια είναι η γνώμη σου για το ΠΑΝ.ΚΙ. Θεωρείς πως είναι ένα κίνημα «από τα κάτω»/ από τους οπαδούς; Μπορείς να θυμηθείς γεγονότα από τις εκλογικές περιόδους;
9. Θα ήθελες να μου πεις για το πνεύμα που επικρατεί ανάμεσα στα μέλη των Συνδέσμων και ανάμεσα στο Σύνδεσμο και τους υπόλοιπους κοινωνικοπολιτικούς παράγοντες; Θεωρείς πως διαφοροποιείστε από άλλες κοινωνικές ομάδες;
10. Σε περίπτωση που υπάρχει κάποια ανάγκη για δωρεές, παροχή τροφίμων, περίθαλψη, κάνετε ως Σύνδεσμος κάποια ενέργεια;

3ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο συγκεριμένο Παράρτημα παρουσιάζεται αυτούσιο το κείμενο που δημοσιεύτηκε στις 2 Μαϊου 2014, στον διαδικτυακό χώρο athens.indymedia.org, από την Πρωτοβουλία Οπαδών του Παναθηναϊκου που συμμετέχουν στην αποχή. Η μορφή και οι επισημάνσεις παρέμειναν άθικτες.

Ο ΕΧΘΡΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΝΤΟΣ

Το παρακάτω κείμενο γράφτηκε για να τοποθετηθούμε πάνω στα γεγονότα που συμβαίνουν τον τελευταίο καιρό στον οπαδικό χώρο του Παναθηναϊκού. Μέσα από αυτό το κείμενο θέλουμε να εξηγήσουμε σε αυτούς που δεν κατάλαβαν ή που... «δεν κατάλαβαν» το τί πραγματικά σημαίνει η αποχή μάς αλλά και να εκθέσουμε τις προτάσεις μας για τη συνέχεια. Επιλέξαμε το τέλος της σεζόν για το γράψιμο αυτού του κειμένου ώστε να υπάρχει μια, κριτικά και εμπειρικά, πιο ολοκληρωμένη εικόνα πάνω στα ζητήματα που μας αφορούν και θα αναλύσουμε παρακάτω.

Ύστερα από την αποφασιστική παρεμπόδιση ανάρτησης πανό ναζιστικού περιεχομένου με "ss" στην Θύρα 13 (κατά τη διάρκεια του φετινού ντέρμπι, ΠΑΟ – ΟΣΦΠ στη Λεωφόρο) ένα, μικρό μεν αλλά περίεργο δε, συνονθύλευμα φασιστών, μπάτσων, σεκιουριτάδων και λοιπών παρατρεχάμενων εξαπέλυσαν έναν ανελέητο πόλεμο εναντίον μας, με αστείες δικαιολογίες περι No Politica *(αλήθεια, πόσο «No Politica» ήταν το πανό που ανέβασαν οι υπάλληλοι - οπαδοί (security) για τα γεννόσημα υπερασπίζοντας τα συμφέροντα του αφεντικού τους, κου Γιαννακόπουλου;!).*

Το συνονθύλευμα αυτό που προαναφέραμε δεν έμεινε απλά εκεί. Ακολούθησαν συνεχείς τραμπουκισμοί, μαζέματα, «επισκέψεις» σε σπίτια μας, ψαξίματα κτλ. συνθέτοντας ένα οργανωμένο σχέδιο εξόντωσης όσων αντιδρούν και αντιστέκονται. Όλα αυτά κάτω από τη *σιωπηλή ανοχή* της επίσημης Θύρας 13 που προτίμησε και προτιμά να εθελοτυφλεί και να ασχολείται με θέματα τύπου «βράβευση Γιαννακόπουλου»! *(άραγε τόσο μεγάλη ήταν η χορηγία του στον, υπό οικονομική κατάρρευση, Ερασιτέχνη Παναθηναϊκό που του άξιζε κάτι τέτοιο?).* Πρόκειται για άτομα πού έχουν χτυπήσει επανειλημμένα Παναθηναϊκούς, που τρομοκρατούν, που πουλάνε πνεύμα και ειρωνία, που πάνε σε γήπεδα μόνο όταν παίζει το «μεροκάματο»

του εκάστοτε αφεντικού. Πρόκειται για τύπους που κάποιοι από αυτούς δουλεύουν στη Χρύση Αυγή και που είναι μπράβοι και μπάτσοι!...

Για μας, προφανώς δεν έχουν **ΚΑΜΙΑ ΣΧΕΣΗ** με οπαδούς. Αντίθετα θυμίζουν καταστάσεις που οι οπαδοί μας ανέκαθεν χλευάζανε όταν τα έβλεπαν να διαδραματίζονται σε οπαδούς άλλων ομάδων. Οι οπαδοί δεν είναι ουτε υπάλληλοι των ΠΑΕ και των ΚΑΕ, ούτε μπάτσοι, ούτε ναζί. Εμείς που δηλώνουμε περήφανα αντιφασίστες και δεν ντρεπόμαστε να το λέμε όπως κάποιοι άλλοι, **πήραμε την απόφαση να απέχουμε συνειδητά από την κερκίδα**. Μία απόφαση που πάρθηκε, πρώτα απ' όλα, για να σπάσουμε την ένοχη σιώπη που κυριαρχεί στην Θύρα 13 που λειτουργεί σαν «μην ξέρει και να μην άκουσε» τίποτα γύρω από το ζήτημα της ύπαρξης οπαδών – υπαλλήλων, αστυνομικών, νεοναζί και μπράβων στη κερκίδα μας.

Την απόφαση αυτήν την πήραμε γιατί μας αρέσει όταν τραγουδάμε συνθήματα ενάντια στην αστυνομία να τα εννοούμε.

Γιατί μας αρέσει να φωνάζουμε το ***«υπάλληλοι και γύφτοι»*** όπως παλιά, δυνατά και με αξιοπρέπεια.

Γιατί ξενερώνουμε να βλέπουμε τα security να κοπανάνε Παναθηναϊκους για 50 ευρώ μεροκάματο λες και είναι πορτιέρηδες σε νυχτερινά μαγαζιά.

Για αυτούς τους λόγους κάνουμε αποχή. **Ούτε αποσυρόμαστε, ούτε κάνουμε πίσω, ούτε αλλάξαμε ομάδα – όπως προσπάθησαν, ανεύθυνα, να μας χρεώσουνε κάποιοι γραφικοί που νομίζουν οτι είναι πιο Παναθηναϊκοί από μας.**

Ο σκοπός μας με αυτό το κείμενο είναι να υπερασπιστούμε τις επιλογές μας και να καλέσουμε όλους τους υγιείς οπαδούς του Παναθηναϊκού, και όχι μόνο, να συμπράξουμε για να αποβάλλουμε τους νταβατζήδες και τους κάθε λογής καιροσκόπους απ τους χώρους μας, αλλά και για να μετατρέψουμε τις κερκίδες ξανά σε πυρήνες ζωντάνιας και αντίστασης. Οι κερκίδες ανήκουν σε εμάς. Σε αυτούς που στέκονται με αξιοπρέπεια και ανιδιοτέλεια. Σε όσους με τις **ΠΡΑΞΕΙΣ** τους έχουν αποδείξει ή έχουν σκοπό να αποδείξουν πως είναι οπαδοί **γιατί πιστεύουν στην αξιοπρέπεια και οχι στα φράγκα.** Είναι καιρός ο καθένας να αναλάβει τις ευθύνες του και να πάρει θέση. Άμεσα. Ο χρόνος κυλάει και οι υπάλληλοι εδραιώνουν την

κυριαρχία τους στις πλάτες της Θύρας 13. Οι δικαιολογίες για αναβολή τελείωσαν όπως και η υπομονή μας.

Τα πράγματα είναι απλά...

Ή ΜΕ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ Ή ΜΕ ΤΑ ΦΡΑΓΚΑ

Ή ΕΜΕΙΣ Ή ΑΥΤΟΙ

Ο ΕΧΘΡΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΝΤΟΣ

«1η Μαϊου, 2014»

Πρωτοβουλία Οπαδών του Παναθηναϊκου που συμμετέχουν στην αποχή.

4ο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

gate13official1966

Zografou Fan Club Gate 13
3 λεπτά •

Η κίνηση για διανομή πρώτων αγαθών σε ευπαθείς ομάδες συνανθρώπων μας θα συνεχιστεί επ'αόριστον.
Πλέον εκτός απο μήνυμα στην σελίδα όποιος θέλει μπορεί να καλεί και στο 6980829066.
ΩΡΕΣ
12:00- 20:00
ΠΕΡΙΟΧΕΣ
•ΖΩΓΡΑΦΟΥ(ΙΛΙΣΙΑ-ΓΟΥΔΙ)
•ΑΜΠΕΛΌΚΗΠΟΙ
•ΠΟΛΥΓΩΝΟ

ΥΓ. Η κίνηση αυτή πραγματοποιείται με την συνεργασια και αλλων συνδεσμων.

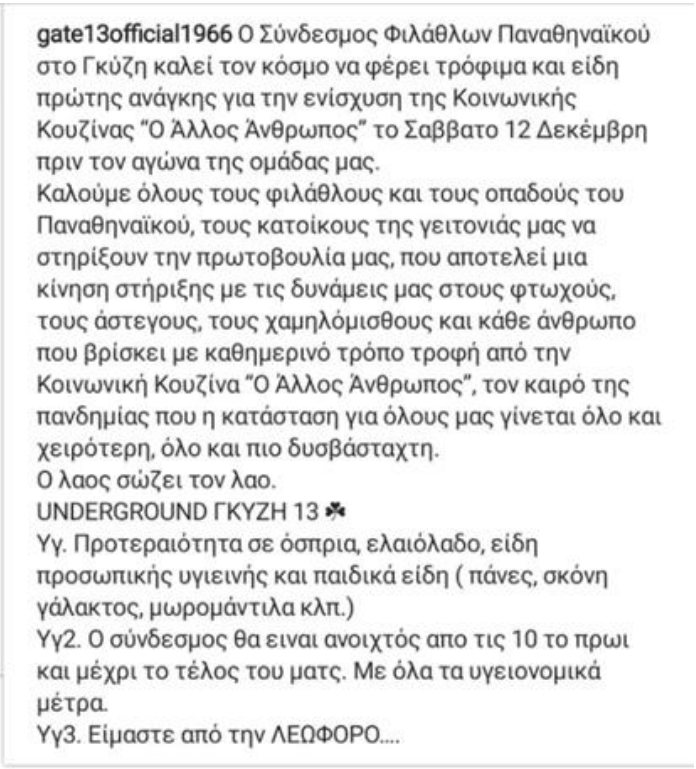

gate13official1966 Ο Σύνδεσμος Φιλάθλων Παναθηναϊκού στο Γκύζη καλεί τον κόσμο να φέρει τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης για την ενίσχυση της Κοινωνικής Κουζίνας "Ο Άλλος Άνθρωπος" το Σαββατο 12 Δεκέμβρη πριν τον αγώνα της ομάδας μας.
Καλούμε όλους τους φιλάθλους και τους οπαδούς του Παναθηναϊκού, τους κατοίκους της γειτονιάς μας να στηρίξουν την πρωτοβουλία μας, που αποτελεί μια κίνηση στήριξης με τις δυνάμεις μας στους φτωχούς, τους άστεγους, τους χαμηλόμισθους και κάθε άνθρωπο που βρίσκει με καθημερινό τρόπο τροφή από την Κοινωνική Κουζίνα "Ο Άλλος Άνθρωπος", τον καιρό της πανδημίας που η κατάσταση για όλους μας γίνεται όλο και χειρότερη, όλο και πιο δυσβάσταχτη.
Ο λαος σώζει τον λαο.
UNDERGROUND ΓΚΥΖΗ 13 ☘
Υγ. Προτεραιότητα σε όσπρια, ελαιόλαδο, είδη προσωπικής υγιεινής και παιδικά είδη (πάνες, σκόνη γάλακτος, μωρομάντιλα κλπ.)
Υγ2. Ο σύνδεσμος θα ειναι ανοιχτός απο τις 10 το πρωι και μέχρι το τέλος του ματς. Με όλα τα υγειονομικά μέτρα.
Υγ3. Είμαστε από την ΛΕΩΦΟΡΟ....